

RS Global

ISSN 2413-1032

WORLD SCIENCE

Multidisciplinary Scientific Edition

RS Global

WORLD SCIENCE

№ 10(38)
Vol.2, October 2018

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws

All articles are published in open-access and licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0). Hence, authors retain copyright to the content of the articles.

CC BY 4.0 License allows content to be copied, adapted, displayed, distributed, re-published or otherwise re-used for any purpose including for adaptation and commercial use provided the content is attributed.

Detailed information at Creative Commons site: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Publisher –
RS Global Sp. z O.O.,

Warsaw, Poland

Numer KRS: 0000672864
REGON: 367026200
NIP: 5213776394

Publisher Office's address:
Dolna 17, lok. A_02
Warsaw, Poland,
00-773

Website: <https://rsglobal.pl>
E-mail: editorial_office@rsglobal.pl
Tel: +48 226 0 227 03

DOI: 10.31435/rsglobal_ws
OCLC Number: 1051262033
Publisher - RS Global Sp. z O.O.
Country - Poland
Format: Print and Electronic version
Frequency: monthly
Content type: Academic/Scholarly

CHIEF EDITOR

Laputyn Roman PhD in transport systems, Associate Professor, Department of Transport Systems and Road Safety, National Transport University, Ukraine

EDITORIAL BOARD:

Nobanee Haitham Associate Professor of Finance, Abu Dhabi University, United Arab Emirates

Almazari Ahmad Professor in Financial Management, King Saud University-Kingdom of Saudi Arabia, Saudi Arabia

Lina Anastassova Full Professor in Marketing, Burgas Free University, Bulgaria

Mikiashvili Nino Professor in Econometrics and Macroeconomics, Ivane Javakishvili Tbilisi State University, Georgia

Alkhawaldeh Abdullah Professor in Financial Philosophy, Hashemite University, Jordan

Mendebaev Toktamys Doctor of Technical Sciences, Professor, LLP "Scientific innovation center "Almas", Kazakhstan

Yakovenko Nataliya Professor, Doctor of Geography, Ivanovo State University, Shuya

Mazbayev Ordenbek Doctor of Geographical Sciences, Professor of Tourism, Eurasian National University named after L. N. Gumilev, Kazakhstan

Sentyabrev Nikolay Professor, Doctor of Sciences, Volgograd State Academy of Physical Education, Russia

Ustenova Gulbaram Director of Education Department of the Pharmacy, Doctor of Pharmaceutical Science, Kazakh National Medical University name of Asfendiyarov, Kazakhstan

Harlamova Julia Professor, Moscow State University of Railway Transport, Russia

Kalinina Irina Professor of Chair of Medicobiological Bases of Physical Culture and Sport, Dr. Sci.Biol., FGBOU VPO Sibirsky State University of Physical Culture and Sport, Russia

Imangazinov Sagit Director, Ph.D. Pavlodar affiliated branch "SMU of Semei city", Kazakhstan

Dukhanina Irina Professor of Finance and Investment Chair, Doctor of Sciences, Moscow State Medical Dental University by A. I. Evdokimov of the Ministry of health of the Russian Federation, Russian Federation

Orehowskyi Wadym Head of the Department of Social and Human Sciences, Economics and Law, Doctor of Historical Sciences, Chernivtsi Trade-Economic Institute Kyiv National Trade and Economic University, Ukraine

Peshcherov Georgy Professor, Moscow State Regional University, Russia

Mustafin Muafik Professor, Doctor of Veterinary Science, Kostanay State University named after A. Baitursynov

Ovsyanik Olga Professor, Doctor of Psychological Science, Moscow State Regional University, Russian Federation

Kuzmenkov Sergey Professor at the Department of Physics and Didactics of Physics, Candidate of Physico-mathematical Sciences, Doctor of Pedagogic Sciences, Kherson State University

Safarov Mahmatali Doctor Technical Science, Professor Academician Academia Science Republic of Tajikistan, National Studies University "Moscow Power Institute" in Dushanbe

Omarova Vera Professor, Ph.D., Pavlodar State Pedagogical Institute, Kazakhstan

Koziar Mykola Head of the Department, Doctor of Pedagogical Sciences, National University of Water Management and Nature Resources Use, Ukraine

Tatarintseva Nina Professor, Southern Federal University, Russia

Sidorovich Marina Candidate of Biological Sciences, Doctor of Pedagogical Sciences, Full Professor, Kherson State University

Polyakova Victoria Candidate of Pedagogical Sciences, Vladimir Regional Institute for Educational Development name L. I. Novikova, Russia

Issakova Sabira Professor, Doctor of Philology, The Aktyubinsk regional state university of K. Zhubanov, Kazakhstan

Kolesnikova Galina Professor, Taganrog Institute of Management and Economics, Russia

Utebaliyeva Gulnara Doctor of Philological Science, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan

Uzilevsky Gennady Dr. of Science, Ph.D., Russian Academy of National Economy under the President of the Russian Federation, Russian Federation

Krokhmal Nataliia Professor, Ph.D. in Philosophy, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine

Chorny Oleksii D.Sc. (Eng.), Professor, Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University

Pilipenko Oleg Head of Machine Design Fundamentals Department, Doctor of Technical Sciences, Chernigiv National Technological University, Ukraine

Nyyazbekova Kulanda Candidate of pedagogical sciences, Kazakhstan

Cheshmedzhieva Margarita Doctor of Law, South-West University "Neofit Rilski", Bulgaria

Svetlana Peneva MD, dental prosthetics, Medical University, Varna, Bulgaria

Rossikhin Vasily Full dr., Doctor of Legal Sciences, National Law University named after Yaroslav the Wise, Ukraine

Pikhtirova Alina PhD in Veterinary science, Sumy national agrarian university, Ukraine

Temirbekova Sulukhan Dr. Sc. of Biology, Professor, Federal State Scientific Institution All-Russia Selection-Technological Institute of Horticulture and Nursery, Russian Federation

CONTENTS

PEDAGOGY

- Rostoka Maryna Lvovna, Cherevychnyi Gennadii Semenovich*
TRANSDISCIPLINARY PARADIGM OF STEM-KNOWLEDGE MANAGEMENT IN THE
CONTEXT OF ADAPTIVE APPROACH..... 4
- Мегалінська Г. П., Страшко С. В., Сікура А. Й., Білик Ж. І.*
ФОРМУВАННЯ ПРАКТИЧНИХ НАВИЧОК ВИКОРИСТАННЯ ПРЯНО-
АРОМАТИЧНИХ РОСЛИН В КУРСІ «ФІТОЛОГІЯ» ДЛЯ СТУДЕНТІВ
СПЕЦІАЛЬНОСТІ «ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ»..... 10
- Кобилянська Т. В.*
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗКРИТТЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СІМ'Ї ЯК
УНІКАЛЬНОЇ СИСТЕМИ..... 16
- Підлісний Є. В.*
ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТТЯ «ПРАВОВА КУЛЬТУРА» ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ
МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ..... 23

PHILOLOGY

- Gurbanova Gulay*
VARIOUS APPROACHES TO E-LEARNING CONTINUE TO EVOLVE..... 29

PSYCHOLOGY

- Кокоріна Ю. Є., Соколова В. Г.*
МЕХАНІЗМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ТА ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК З ГЕНДЕРНОЮ
ІДЕНТИЧНІСТЮ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ..... 33

HISTORY

- Pylypenko L. L.*
RELATIONS BETWEEN UKRAINE AND POLAND AFTER THE FIRST WORLD WAR
(1917-1920)..... 38
- Матвієнко Т. О.*
ПОВІТОВІ ТА ВОЛОСНІ ЗЕМСТВА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ПІД
ОКУПАЦІЄЮ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ РОСІЇ..... 41

MANAGEMENT AND MARKETING

- Natalia Mychalczyzyn, Iryna Skrebets*
STRATEGIE WZAJEMNEGO ODDZIAŁYWANIA KONKURENCYJNEGO STRUKTUR
BIZNESOWYCH WE WSPÓŁCZESNYCH WARUNKACH RYNKOWYCH..... 48

PUBLIC ADMINISTRATION

- Колесникова О. В.*
«ПОЛІТИЧНА КРИМІНОЛОГІЯ» О. М. БАНДУРКИ – ВІДПОВІДЬ НА АБЕРАЦІЇ
ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ В ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ НОВІТНЬОЇ
УКРАЇНИ..... 54

LEGAL AND POLITICAL SCIENCE

- Алали А.*
«GOOD GOVERNANCE» И ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО В УКРАИНЕ..... 59

TOURISM AND RECREATION

- Izolda Khasaia*
THE ROLE OF WOMEN IN SMALL SCALE TOURISM BUSINESSES IN RURAL
IMERETI (GEORGIA) IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION..... 64

PEDAGOGY

TRANSDISCIPLINARY PARADIGM OF STEM-KNOWLEDGE MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF ADAPTIVE APPROACH

¹*Rostoka Maryna Lvovna, PhD of Pedagogical, in Education, Senior Researcher The Department of Informational and Didactic Modeling*

²*Cherevychnyi Gennadii Semenovich, PhD of Historical, in Education The Department of Modern History Associate Professor*

¹*National Center “Minor Academy of Sciences of Ukraine” MES Ukraine and NAS Ukraine, Kyiv, Ukraine*

²*National Taras Shevchenko University, Kyiv, Ukraine*

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws/31102018/6180

ARTICLE INFO

Received: 22 August 2018

Accepted: 28 October 2018

Published: 31 October 2018

KEYWORDS

transdisciplinary paradigm,
STEM-education,
STEM-knowledge management,
adaptive approach,
adaptive management.

ABSTRACT

The authors suggest an analysis of the main innovative transformations in modern education, presenting an agreed construct: transdisciplinarity ↔ STEM ↔ adaptive management. Thus, the emergence of a completely new structure is revealed, which requires scientific awareness, confirmation, justification and development of new solutions to gain knowledge. In that sense, the emergence of such a “scientific anomaly” – a transdisciplinary paradigm that generates a new vision on knowledge management in the period of the formation of a STEM education – STEM management is evidenced. In addition, an adaptive approach will play a key role in the course of this process. Since any process in the educational space cannot be carried out without the impact of its system management, it makes sense to consider the phenomenon of STEM education in the vector of appropriate STEM knowledge management. It is also important that the emerging innovations in the context of the adaptive approach represent a definite vision of the paradigm – transdisciplinary, which has been gradually introduced into the existing education system for many years, having the basis of interdisciplinary, integration relationships and models. The article raises the problem of the need to develop new scientific concepts and theories that will provide a description of this paradigm in all its extraordinary outpouring and practical directions of scientific knowledge.

Citation: Rostoka Maryna Lvovna, Cherevychnyi Gennadii Semenovich. (2018) Transdisciplinary Paradigm of Stem-Knowledge Management in the Context of Adaptive Approach. *World Science*. 10(38), Vol.2. doi: 10.31435/rsglobal_ws/31102018/6180

Copyright: © 2018 Rostoka Maryna Lvovna, Cherevychnyi Gennadii Semenovich. This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

Introduction. At the junction of global transformations of world space, a transformation of the existing scientific worldview takes place, namely the emergence of completely new trends, the so-called “scientific anomalies”. It is the transition to the information society that leads a whole galaxy of innovations in all spheres of human activity: in science, education, culture, life, and the like. And it is very important that innovative changes have a significant impact on the conditions of human existence in

the professional environment, which is formed in the mode of constant changes – cultural, educational, spiritual, intellect, developmental, technical and technological, social and psychological, and so on.

Now the main aspect in the development of the personality of the post-industrial space is the paradigm of the knowledge economy – knowledge management not only in the context of their acquisition by people through the educational environment, but also their training in the methodology for finding necessary and useful knowledge in rapid information complexes. To assistance in implement this idea come such educational innovations as the introduction of a systemic methodology of transdisciplinary education (STEM-context), adaptive management technologies of social and pedagogical systems, relevant knowledge management information technologies, etc. Thus, there are many questions that modern science has the opportunity to find answers to:

- What historical events cause STEM-innovations, and what exactly is the scientific basis for the emergence of a transdisciplinary educational paradigm?
- Why does the need arise for an innovative transition to STEM education, taking into account the provisions of the transdisciplinarity approach?
- How can STEM knowledge be managed?
- How is the adaptive perception of underlined processes formed, as well as how to accept these changes and agree with the inevitability of innovations?

Analysis of publications and researches. The analysis of philosophical, informational, scientific and other sources showed that such representatives of science as G. Bergman, V. Goncharov, J. Eccles, A. Koppel, T. Kuhn, K. Popper, and others studied the paradigmatics of world reincarnations.

The issue of transdisciplinarity also attracted the attention of scientists standing on the frontiers of innovation science, such as, for example, Y. Danilov, M. Zhamborova, L. Kiyaschenko, A. Knigin, E. Knyazeva, V. Moiseev, V. Mokiy, M. Mokiy, P. Romanov, M. Simonov, A. Stryzhak, A. Shegai, M. De Mello, A. Judge.

The multitude of existing educational paradigms are justified by science. However, the transdisciplinary paradigm of modern education in the epoch of constructing the information society is in a sustainable development and has not yet been widely disclosed by scientists. In this context, to research in the field of implementation of the idea of STEM-education (the abbreviation was first proposed by the American scientist R. Colwell) expressed an interest S. Galata, H. Gonzalez, N. Goncharova, D. Cuenzi, A. Kuzmenko, A. Korshunova, D. Langdon, N. Morse, K. Nichols.

Certain advanced experience in introducing the provisions of the STEM approach of most countries, namely Australia, Kazakhstan, Canada, Malaysia, Russia, USA, Ukraine, Finland, and also European countries: Austria, Great Britain, Germany, Italy, France, etc. is used in scientific justification of the advanced development of modern educational systems. In addition, the future already indicates the need for specialists of the new generation, who already today should start acquiring STEM professions. However, the characteristic of a transdisciplinary approach in the aspect of STEM-knowledge management on adaptive principles is not fully presented by scientists.

At the same time, the structure of management science consists of various theories, such as: the general organization theory – A. Bogdanov's tectology [2; 3]; the general theory of systems by L. Bertalanffy [4]; W. Ross Ashby's cybernetics [1], in particular, the theory of adaptive control by G. Yelnikova [7] and others.

During the construction of the world knowledge society, the problem of knowledge management is certainly being addressed as one of the important conceptual trends of educational innovations, which plays the significant role of a transformational redefinition of the nature of identifying, shaping and developing the intellectual and labor potential of the country as a whole and of each individual directly. The fundamental scientific works of such scientists as A. Weber, A. Gaponenko, V. Makarov, B. Milner, T. Orlova, V. Raskov, S. Rumyantseva, T. Davenport, P. Drucker, D. Leonard-Barton, J. Nonaka, L. Prusak, P. Romer, T. Stewart, and H. Takeuchi are devoted to the development of this idea. Unfortunately, scientists do not fully highlight the features of STEM-knowledge management in the context of an adaptive approach.

One of the main aim of education is the training of scientific and pedagogical personnel, who already have an appropriate level of professional competence, necessary for establishing adaptive interaction in the process of transdisciplinary training of STEM specialists.

It should be noted that the adaptive approach in education, namely the adaptive management of social and pedagogical systems, is revealed by V. Afanasyev, B. Gershunsky, T. Davydenko, G. Yelnikova, G. Zaitsev, N. Zaruba, N. Kapustin, N. Kovsh, E. Lunyachek, V. Milkop, P. Tretyakov, T. Shamova, I. Yakimanskaya, E. Yamburg, etc. Also representatives of the public organization

“School of Adaptive Management of Social and Pedagogical Systems” (chaired by G. Yelnikova) works in this context. It was Professor G. Yelnikova who was one of the first to raise the problem of the sustainable development of Ukrainian STEM education from the position of adaptive processes for its implementation [8].

It should be noted another important aspect in this sense. According to some domestic researchers (in particular V. Goncharov), the management of the organization of the development of a paradigm environment is also considered as an affirmation of the cultural basis for the training of a teacher (teacher).

Actually, in the opinion of V. Goncharov, this causes a thorough study of the methodological frameworks of the adaptability of the cultural environment, as well as, among other things, the general definition of this development idea - the national idea for Ukraine, etc. [6, p. 9–10].

Domestic researchers, analyzing modern European trends in the upgrading of teaching staff come to the conclusion that the effectiveness of the latter is a kind of a balance between personal characteristics and general qualifications, as well as pedagogical qualifications [6, p. 271].

To the priority aims of managing such an environment, incl. knowledge management, V. Goncharov classifies : solving the problems of internationalization and integration of world education; the organization of a new, intercultural pedagogical experience based on the effects of various forms of consciousness in collaboration with the emotional excitement of life; reduction by teachers of the susceptibility of pupils and students to the factors of external and internal determination, which became in the late XX–XXI centuries catastrophic; as well as the realization that an important manifestation of a teacher’s moral culture is his ability for spiritual creativity, the conditions and process of which have certain contradictions that need to be resolved in the course of adaptive influence, namely, between: the objective need for a teacher’s own spiritual level and the lack of socio-economic conditions of its provision; freedom of spiritual creativity of the teacher and its politicization; content of the spiritual values of the individual and the forms of their security declarative and guaranteed possibilities for the manifestation of the teacher’s spiritual creativity; the urgent needs of the development of the spiritual creativity of the teacher’s personality and the insufficient scientific and methodological provision of them [6, p. 273–277]. To our mind, this becomes possible due to the adaptive management of STEM-knowledge management on adaptive basis, because the teacher’s cultural environment is one of the important components of the transdisciplinary paradigms of STEM-knowledge management of subjects of education.

Thus, an analytical review of the source base of philosophical, informational, scientific and pedagogical achievements in the course of studying the topics outlined above leads us to thoughts about birth and the formation of transdisciplinary paradigms of the modern world perception of reality. Therefore, the aim of the article is to reveal the idea of balancing the process of STEM-knowledge management in the context of an adaptive approach to the implementation of STEM-education in the context of the formation of transdisciplinary paradigms of a unitary information space of the country.

The presentation of the basic material. It is obvious that the globalization of social communications, the transformation of the economy through the rapid transition to market relations, the need to form a knowledge economy put forward new requirements for training and education.

The solution of the main task of the modern education system is determined by the trajectory of innovations, which are aimed at training of a new generation of people who have certain abilities for self-improvement, self-development, self-education and finally for self-realization in the profession. That is, to our mind, the educational system should contribute to the creation of appropriate conditions for the formation and development of the country's human capital (scientific, intellectual, labor potential of the country) as an important component of the knowledge economy. At the same time, the legitimate transience of the emergence of information resources - technical means, production technologies and management affects the development of innovative educational systems of developed countries. This suggests that the leading factor in the innovatization of education in the most countries is the STEM component. For example, the national program for the training of STEM educators is already functioning in the USA (100,000 are planned over a period of 6 years) [10].

P. Sitnikov made a n interesting statement considering that in modern conditions in the process of school education the concept of polytechnism, which only teachers who have received additional vocational training and who are ready to work in an integrated system of educational disciplines and technologies can realize -it should be taken into account [11].

Indeed, in considering the problem of the national education system, it stands out that pedagogical training is conducted according to clearly limited specialization (technology, biology, mathematics, etc.). This situation leads to the idea that students receive a fragmentary level of

knowledge. Therefore, based on the retrospective experience of teaching subjects, it is necessary to note the fact that the poly-specialization of pedagogues (tutors, teachers), in particular, informatics, who are a priori trained for the interdisciplinary discipline, allows to integrate unique technical, technical and technological, special, etc. aspects of knowledge acquisition, and therefore intensify the process of managing students' knowledge. It is the innovatively oriented consciousness of specialized subject teachers in the nowadays situation of introducing STEM educational technologies that focuses on real solutions to many issues in this vector of education of the younger generation.

In fact, not much is needed: it is necessary to organize appropriate scientific and methodological support for the training of teaching staff, that is, both in the implementation of the STEM educational process in higher education institutions and in the educational process of that educational institution (school, out-of-school, vocational, etc.) where the implementation of the pedagogical competence of tutors, teachers, methodologists, etc. This is where effective management of the environment for obtaining complex, interdisciplinary knowledge based on the principle of scientific character in STEM-knowledge management of both teachers and their students will be needed. Thus, the advanced professional development of the intellectual and labor opportunities of educational personnel is intended to ensure the deepening of scientific content in the area of research pedagogical competence; contributes to the level of formation of its components - STEM-literacy and the ability to STEM-knowledge management, both in their own and among students. In turn, effective STEM-knowledge management becomes possible in the context of an adaptive approach to education and high-quality scientific support of this process.

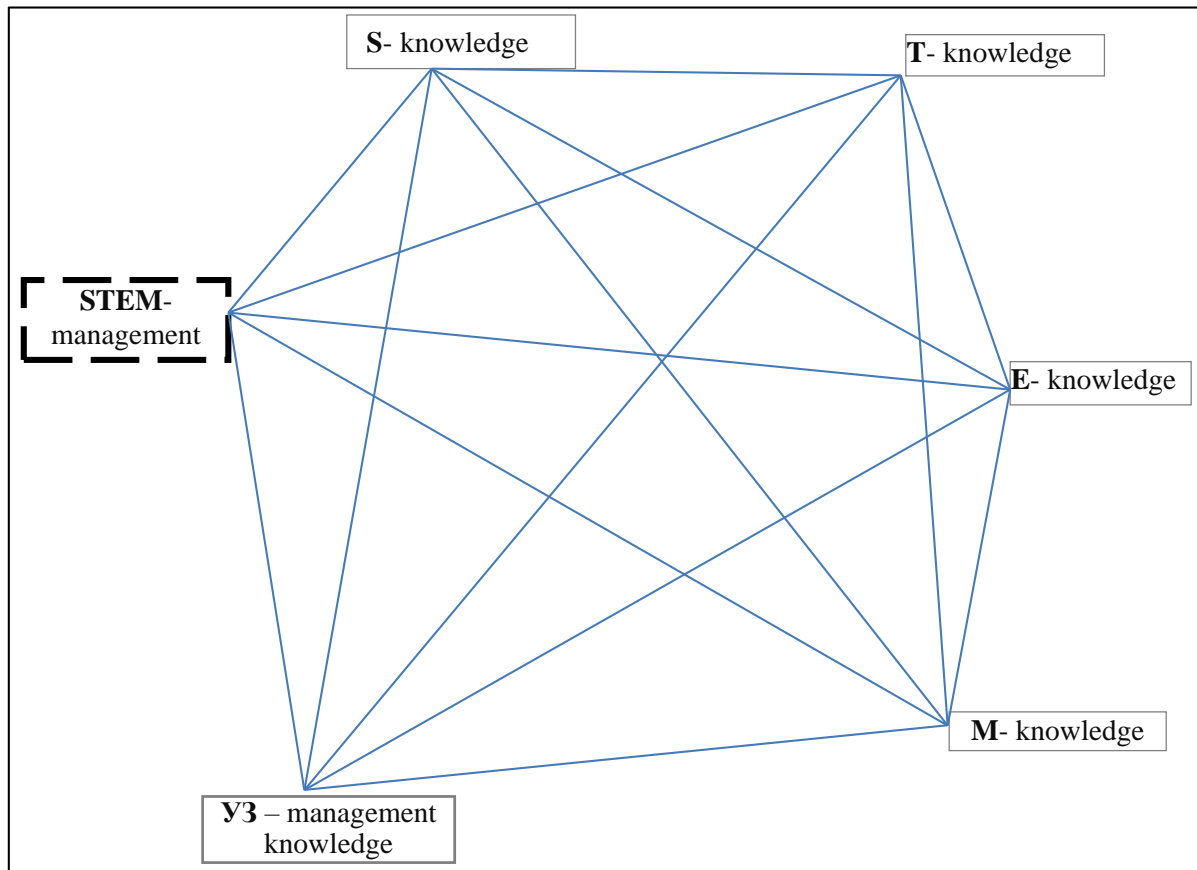
In turn, effective STEM-knowledge management becomes possible in the context of an adaptive approach to education and high-quality scientific support of this process.

Thus, N. Zaruba characterizes the adaptive approach as an interdisciplinary scientific approach, which has been developed and applied in many scopes and areas of society: sociology, management, cybernetics, biology, pedagogy, etc. She considers that the development of an adaptive approach in pedagogical science and its active application in practice results from permanently certain changes in the life of society, and, above all, the innovative nature of modern education [9]. The scientist draws attention to the fact that in accordance with the evolutionary-cybernetic approach to modeling the adaptive behavior of the system, from the point of view of M. Burtsev, unlike other scientific approaches, "with the adaptive approach, current information is actively used to fill in the missing a priori information. That is, "an adaptive approach can also be applied in cases where the application of the traditional approach, although possible, is associated with a lot of work on the preliminary determination of distribution functions". The researcher says, "if it is not clear in advance which process we are dealing with deterministic or random, and their characteristics are even more unknown, then the only sensible solution is related to training and adaptation in the process of experimentation, that is, using an adaptive approach" [5; 9].

In this regard, the Ukrainian scientist G. Yelnikova notes that STEM-education and the essence of adaptive management are very similar in purpose and specific tasks. She claims that adaptation accompanies STEM-education to the core, because adaptive management always occurs arbitrarily in the process of change, coordinating the multi-directional effects on the subject of activity [8].

In our opinion, STEM-knowledge management is the adaptive management of transdisciplinary interrelations in the process of studying the interdisciplinary term space by the subjects of the STEM environment, as well as their training in the methodology of finding the necessary practical STEM-oriented knowledge (S -Science- knowledge based on scientific knowledge of the world; T -Technology-technical and technological knowledge; E -Engineering-knowledge of engineering; M -Mathematics - analytical and mathematical knowledge; MK - Management Knowledge - knowledge of management processes and their psychological and organizational impact (Fig. 1).

Fig. 1. The adaptive construct of transdisciplinary relationships of the STEM-knowledge management process

Thus, the construct shown in the figure indicates the adaptive cross sections of the thermal field – S, T, E, M and MK, which indicates the presence of a transdisciplinary environment, that is, the spread of the scientific worldview on the development of the emergence of a new scientific anomaly – the STEM-knowledge management transdisciplinary paradigm".

To our mind, this is a way to expand the scientific worldview, which allows us to consider a particular phenomenon outside of any scientific discipline. We agree with A. Lebed, who asserts that "it is necessary that every scientific discipline, which is a part of a transdisciplinary complex, to be both an open and a closed system. It has to be open to new cognitive schemes imported from related scientific disciplines with a highlighted heuristic significance and ready to cooperate to implement joint research projects. It should be closed insofar as it must preserve its specific subject and aspect of research, develop research methods and strategies" [12].

Conclusions. So, in the context of studying the source base of the scientific heritage of classical scientists and modern scientists, based on the retrospective and taking into account the practice orientation of generations, innovations outlined by a certain vector of knowledge management process are presented using complete new approaches, new technologies and methodologies that are progressing in this direction. We believe that it is the transdisciplinary paradigm of STEM-knowledge management in the context of an adaptive approach that combines the existing paradigms of education into a single information and educational world space, creates an adaptive social-pedagogical system, provided awareness by mankind of the processes of formation of the so-called information society, which led to the emergence of a new generation of man. This is the future of each country in particular, and the world as a whole!

REFERENCES

1. Ashby, W. Ross, An introduction to cybernetics // Chapman & HALL LTD, London, 1957.
2. Богданов, А.А. Наука об общественном сознании. Краткий курс идеологической науки в вопросах и ответах. Пг. – М., 1923. С. 14.
3. Богданов А.А. Тектология: всеобщая организационная наука. Кн. 1. С. 110.
4. Bertalanffy L. von. General System Theory. // General Systems, 1956. Vol. 1. P. 1–10.
5. Бурцев М.С. Эволюционно-кибернетический подход к моделированию адаптивного поведения // 8-ая национальная конференция по искусственному интеллекту с международным участием. Москва : Физматлит, 2002. С. 790–798.
6. Гончаров В. Аксіологічний вимір сучасної парадигми освіти: соціально-філософський аналіз: монографія. Київ : Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2012. 368 с.
7. Сльникова Г.В., Борова Т.А. та ін Адаптивне управління: міжгалузеві зв'язки, науково-прикладний аспект: [кол. монографія]. Харків : Мачулін, 2017. 440 с.
8. Сльникова Г.В. STEM-освіта в контексті адаптивного підходу. URL : http://am.eor.by/images/adapt/Vol.4ped7/18ped4_7uelnikova.pdf.
9. Заруба Н.А. Управление в образовании: адаптивный подход. URL : <https://www.sworld.com.ua/konfer26/397.pdf>.
10. Enriching America's classrooms with 100,000 more, excellent STEM teachers by 2021. URL : <https://100kin10.org/> (date of appeal: 07.10.18). – Title screen.
11. Ситников П.Л. От политехнизма к STEM–образованию / Актуальные направления преподавания в современной школе. URL : <file:///C:/Users/MAN/Documents/статті%202018/stem/collection-20140325-1805.pdf>.
12. Лебідь А.Є. Трансдисциплінарні дослідження і проблема істинності наукового знання. URL : <http://www.info-library.com.ua/books-text-11706.html>.

ФОРМУВАННЯ ПРАКТИЧНИХ НАВИЧОК ВИКОРИСТАННЯ ПРЯНО-АРОМАТИЧНИХ РОСЛИН В КУРСІ «ФІТОЛОГІЯ» ДЛЯ СТУДЕНТІВ СПЕЦІАЛЬНОСТІ «ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ»

Мегалінська Г. П., доцент

Страшко С. В., проф.

Сікура А. Й., проф.

Білик Ж. І., к. б. н.

Україна, Київ, Кафедра медико-біологічних та валеологічних основ охорони життя і здоров'я
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws/31102018/6181

ARTICLE INFO

Received: 08 August 2018

Accepted: 14 October 2018

Published: 31 October 2018

KEYWORDS

Spice-aromatic plants,
antibacterial activity,
biological experiment.

ABSTRACT

The results of the study of determination of the ways of formation in the course "Phytology" of future teachers of the basis of health of practical skills of using spice-aromatic plants are presented. The work is devoted to the study of the pedagogical efficiency of using the disco diffusion method for studying the antibacterial activity of spicy aromatic plants. It is shown that the level of assimilation of knowledge increases by 9%.

Citation: Мегалінська Г. П., Страшко С. В., Сікура А. Й., Білик Ж. І. (2018) Formuvannia Praktychnykh Navychok Vykorystannia Priano-Aromatychnykh Roslyn v Kursi «Fitolohiia» Dlia Studentiv Spetsialnosti «Zdorovia Liudyny». *World Science*. 10(38), Vol.2. doi: 10.31435/rsglobal_ws/31102018/6181

Copyright: © 2018 Мегалінська Г. П., Страшко С. В., Сікура А. Й., Білик Ж. І. This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

Вступ. Через стрімку зміну умов життя сучасної людини, погіршення екологічної ситуації, падіння рівня здоров'я населення, в тому числі дітей та підлітків, обґрунтовано висувуються вимоги до професійних педагогів з основ здоров'я, які навчатимуть учнів правилам і засобам зміцнення та збереження здоров'я. Серед загального обсягу знань, якими мають оволодіти студенти, треба наголосити на знаннях з курсу «Фітологія», які стосуються не тільки питань використання харчових рослин і небезпеки отруйних рослин, а й питань фітотерапії. В розробленій нами програмі спецкурсу «Фітологія» є тема «Пряно-ароматичні рослини». Оволодіння знаннями в обсягах цієї дисципліни підкреслює необхідність підвищення зв'язку теорії з практикою. Знання основних біологічних особливостей лікарських, їстівних та отруйних рослин, їх біохімічних характеристик, уміння використовувати ці рослини у практичній діяльності – це підґрунтя, на якому базується успішна майбутня професійна діяльність вчителя предмету «Основи здоров'я» [3].

Необхідно зазначити, що за даними ВОЗ, широке використання синтетичних (отриманих шляхом хімічного синтезу) засобів у якості харчових добавок до продуктів харчування, ліків, парфумерії, косметики, засобів гігієни призвело до алергізації майже п'ятої частини населення [1]. В усьому світі спостерігається стійка тенденція зростання зацікавленості у використанні як культивованих, так і дикоростучих лікарських і пряно-ароматичних рослин. Це пов'язано з їх здатністю синтезувати й акумулювати сотні, а іноді й тисячі біологічно-активних речовин (БАР).

Знання класифікації пряно-ароматичних рослин, їх біохімічного складу та шляхів застосування є важливим аспектом підготовки вчителів «Основ здоров'я» та організаторів валеологічної служби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як відмічається у численних літературних джерелах, протягом багатьох тисячоліть рослини природної флори вірно служать людині у багатьох сферах життя [1,6,12]. Наприклад, пряно-ароматичні рослини не лише покращують нам їжу, але й посідають гідне місце в арсеналі лікувальних засобів. Проте, аби правильно, влучно та з користю використовувати ці рослини, треба добре знатися на їх особливостях і властивостях. Тим більше, що вся історія українського етносу підтверджує широке використання лікарських і пряно-ароматичних рослин у повсякденному житті та з лікувальною і профілактичною метою [2].

Використання пряно-ароматичних рослин разом з їжею регулює фізіологічний та психологічний стан організму людини, сприяє найбільш повноцінному засвоєнню їжі, стимулює очисні, метаболічні та захисні функції нашого організму. Крім того, деякі пряно-ароматичні рослини володіють здатністю пригнічувати розвиток бактерій гниття, чим сприяють тривалішому зберіганню їжі [3,10]. Переважна більшість пряно-ароматичних рослин здатна активізувати виведення шлаків з організму, а також відігравати роль каталізаторів у низці ферментативних процесів. Саме тому більшість відомих пряно-ароматичних рослин у наш час, а тим більше у минулому використовувались медиками в якості лікарських засобів [2]. Проте, у літературних джерелах практично відсутня інформація щодо педагогічних засобів формування практичних навичок роботи конкретно з пряно-ароматичними рослинами, проведення з ними наукових експериментів майбутніми педагогами.

Мета, завдання наукової праці. Мета статті полягає у визначенні педагогічних умов формування в курсі «Фітології» у майбутніх учителів основ здоров'я практичних навичок використання пряно-ароматичних рослин.

Завдання: 1) провести аналіз науково-педагогічної, методичної та ботанічної літератури з означеного питання; 2) конкретизувати видовий склад групи пряно-ароматичних рослин, які можна використовувати на лабораторних заняттях, з'ясувати їх хімічний склад і властивості; 3) визначити педагогічні умови формування практичних навичок дослідницької діяльності з живим рослинним матеріалом.

Методи дослідження: аналіз і узагальнення літературних і отриманих емпіричних даних, методи анкетування, бесіди, лабораторних досліджень, порівняння, узагальнення, статистичного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Формування практичних навичок відбувається безпосередньо у процесі навчання. За визначенням В.О. Артемова, навичка характеризується як автоматизоване вміння, яке стало в результаті численних і цілеспрямованих повторень найбільш економним і вільним способом виконання даної дії. Зрозуміло, що навичка визначається вмінням. Відтак, база вміння – знання [2,3].

Ознайомити студентів – майбутніх вчителів основ здоров'я з групами отруйних, харчових і лікарських рослин покликана дисципліна «Фітологія», що викладається в межах освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів за напрямом «Здоров'я людини» і забезпечує зміст одного зі спецкурсів. Програмою передбачений наступний розподіл годин: 10 год. лекцій, 14 год. лабораторних занять, 4 год. індивідуальної роботи та 26 год. самостійної роботи студентів. Видом контролю навчальних досягнень виступає залік. В процесі вивчення фітології студенти повинні оволодіти знаннями про будову і властивості рослин на всіх рівнях їх організації, що є необхідним у професійній діяльності учителя основ здоров'я. Теоретичний матеріал включає відомості про еколого-біологічні особливості рослин, специфіку їх поширення, анатомічну та морфологічну будову, видовий склад лікарських і пряно-ароматичних рослин усіх систематичних груп, вміст біологічно-активних речовин та можливості їх використання.

Пряно-ароматичні рослини містять унікальні антиоксиданти, ефірні олії, вітаміни, володіють здатністю пригнічувати ріст і розвиток бактерій, в тому числі патогенних, що дозволяє цим рослинам впливати як на фізичне, так і на психологічне здоров'я людини. За даними [5] вживання пряно-ароматичних рослин підвищує адаптаційні властивості людини до екстремальних умов.

Проте аби кваліфіковано та з користю застосовувати пряно-ароматичні рослини, необхідно добре знатися на їх особливостях і властивостях. Набуття таких знань майбутніми вчителями основ здоров'я забезпечує зміст дисципліни «Фітологія», яка є складовою переліку дисциплін професійної та практичної підготовки бакалаврів за напрямом «Здоров'я людини».

Навчання починається з ознайомлення студентів із біологічними особливостями певних рослинних об'єктів, уточнення їх систематичного положення, з'ясування особливостей їх біохімічного складу. Студенти навчаються правильно збирати рослини, висушувати їх, складати та оформлювати гербарій, опановують методики лабораторного виділення біологічно активних речовин, що містяться в тих чи інших органах рослин, а також приготування екстрактів (настоянок) з висушеної сировини.

Для формування практичних навичок нами використовувалося два методичних прийоми, - лекція на тему «Значення пряно-ароматичних рослин для здоров'я людини» та лабораторна робота «Вивчення антибактеріальних властивостей пряно-ароматичних рослин». Лабораторний метод – це самостійне проведення студентами експериментів, дослідів з використанням устаткування, інструментарію, тобто, з використанням спеціального обладнання. Лабораторний метод забезпечує не лише набуття студентами знань, а й підтримує інтерес до навчання, спонукає до подальших досліджень, сприяє формуванню практичних умінь і навичок. Такі практичні роботи виконують функції поглиблення знань, закріплення умінь, контролю і корекції, стимулюють пізнавальну діяльність, підвищують мотивацію, сприяють розвитку самостійності та творчої активності студентів [4].

Всі пряно-ароматичні рослини володіють антибактеріальною активністю, тому важливо було розробити методику лабораторної роботи по визначенню антибактеріальної активності пряно-ароматичних рослин по відношенню до різних умовно-патогенних бактерій. Студенти спеціальності «Здоров'я людини» вивчали дисципліну «Мікробіологія, вірусологія, імунологія» на III-му курсі, - тому з мікробіологічними методиками ознайомлені.

Для проведення лабораторної роботи потрібно наступне обладнання: чашки Петрі, стерильні шприци, середовище МПА, стерильні диски, чисті культури досліджуваних санітарно-показових бактерій. Водні витяжки різних видів пряно-ароматичних рослин у кількості не менше 5 г.

Навчальна діяльність спрямована на озброєння студентів знаннями, уміннями та навичками. Але крім цього А.Н. Лук виділяє необхідність інтеграції в навчальний процес творчих ситуацій. Творчі ситуації стимулюють пошукову діяльність студентів, розвивають їх творчі здібності, що сприяє розвитку креативних рис особистості. Тому при розробці методики проведення лабораторної роботи «Антибактеріальна активність пряно-ароматичних рослин» ми використали творчу ситуацію, - яка з пряно-ароматичних рослин потрібна для оздоровлення людини при різних типах патологічних станів.

Враховуючи сучасний стан наукової літератури [5,6,7,10,11,12] нами було обрано наступні об'єкти дослідження для лабораторної роботи, - перець чорний, куркума, імбир, петрушка та лепеха (аір болотний).

Для вивчення антибактеріальної активності застосовувався метод паперових дисків.

Суть методу полягає в тому, що диски фільтрувального паперу просочують розчином, який вивчається, і кладуть на поверхню агаризованого середовища, останнє засіяне тест культурою [7]. Цей метод широко застосовується у медицині при підборі антибактеріальних препаратів у лікарській практиці.

Результати лабораторного дослідження студенти заносять у таблицю 1.

Таблиця 1. Антибактеріальна та фунгіцидна активність екстрактів деяких пряно-ароматичних рослин

Тест-мікроорганізми	Зона лізису / мм				
	перець чорний	куркума	імбир	петрушка	аір болотний
кишкова паличка	0	0	0	8	0
золотистий стафілокок	8	9	0	9	8
чудова паличка	9	11	9	-	8
сінна паличка	0	20	0	0	11
кандіда біла	20	14	0	12	12
синьогнійна паличка	7	16	11	7	9
сарцина жовта	8	10	10	12	9

Зона гальмування, діаметр якої представлено у таблиці, - це зона, де відбувається лізіс бактеріальних клітин, її розміри пропорційні антибактеріальній активності субстрату [11].

З емпіричних даних зрозуміло, що найбільш активно пригнічує ріст гриба кандиди білої витяжка з насіння перцю чорного. Перець чорний також активно пригнічує розвиток чудової палички, синьогнійної палички, сарцини жовтої і стафілококка золотистого, не впливаючи при цьому на кишкову паличку, яка завжди присутня у кишковому тракті людини і є його необхідним компонентом. Витяжка із кореневища імбиру виявила антибактеріальну активність по відношенню до бактерій гниття – чудової палички, синьогнійної палички, сарцини жовтої. Імбир не впливає на кандиду білу, кишкову паличку, сінну паличку і золотистий стафілококк, що свідчить про слабкий ендекологічний вплив цієї рослини в мікроценозах. Екстракт куркуми виявив сильний антибактеріальний ефект по відношенню до сінної палички, дещо менший проти синьогнійної палички і кандиди білої, майже не виявив антибактеріальних властивостей по відношенню до сарцини жовтої і стафілококка золотистого, відсутнє пригнічення кишкової палички. Екстракт, виділений із аїру болотяного, проявляє середню антибактеріальну активність відносно кандиди білої, синьогнійної палички, сарцини жовтої, золотистого стафілококку та чудової палички. Петрушка виявила значний антибактеріальний ефект відносно кандиди білої та сарцини жовтої та менший відносно золотистого стафілокока та кишкової палички.

Отримані дані дозволили студентам дійти висновків про те, що чорний перець найбільш корисний для ендекології людського і рослинного організмів. Ця рослина згубно впливає на хвороботворні бактерії і гриби, ніяк не впливаючи на позитивного симбіонта людського організму – кишкову паличку і стимулює розвиток симбіонта рослинного організму – сінну паличку. Водна і лектинова витяжка із кореневища імбиру має слабку антибактеріальну активність відносно бактерій гниття, не впливаючи на симбіонтів людського організму. Тобто, ефект цієї рослини можна розглядати насамперед як екзоєкологічний.

В педагогічному експерименті брали участь 2 групи студентів по 50 осіб в кожній. В одній групі заняття проводили лекційним методом, а в іншій проводилася лабораторна робота з елементами біологічного експерименту. До проведення експерименту рівень знань студентів обох груп оцінювався в констатувальному експерименті методом анкетування. Після формувального експерименту також оцінювався рівень знань студентів. Анкета складалася з 10 питань у вигляді тестів закритого типу з однією правильною відповіддю.

Для оцінювання навчальних досягнень студентів було прийнято наступну шкалу. Одна правильна повна відповідь на запитання анкети оцінювалась в один бал, неправильна або частково – 0 балів. Сумарний максимальний бал для одного студенту дорівнював – 10 (Таблиця 2).

Таблиця 2. Шкала діагностики рівня навчальних досягнень студентів

Рівень навчальних досягнень	Кількість балів	Рівень валеологічної підготовки
Низький	1 – 3	Низький рівень валеологічної підготовки – це діяльність не спрямована на вирішення валеологічних завдань. Ставлення до валеологічних знань байдуже, система знань і готовність їх використовувати відсутні
Середній	4 – 7	Середній рівень відрізняється проявом тенденцій до стійкого ціннісного ставлення стосовно валеологічних питань. Властиві більш висока оцінка значення валеологічних знань і тенденція до їх поглиблення.
Високий	8 – 10	Високий рівень відрізняється високим рівнем валеологічних знань, їх тенденцією до оновлення і поглиблення, наявністю стійких валеологічних цінностей. В діяльності важливе місце займають такі форми творчої активності, що забезпечують продуктивне вирішення валеологічних завдань.

Як свідчить аналіз констатувального експерименту високий рівень навчальних досягнень мали лише 4% респондентів, і тільки 40,2 відсотки мали середній рівень.

Таблиця 3. Критеріальна оцінка засвоєння студентами теми «Пряно-ароматичні рослини» за допомогою лабораторного методу з використанням біологічного експерименту та лекційного методу навчання

Лекційний метод		Лабораторний метод з використанням біологічного експерименту			
Констатувальний експеримент	Формувальний експеримент	Констатувальний експеримент	Формувальний експеримент		
Низький рівень – 53,1%;	Низький рівень – 21,0%	Низький рівень – 60,5%;	Низький рівень – 11,0%;		
Середній рівень – 44,9%;	Середній рівень – 62,7%	Середній рівень – 35,5%;	Середній рівень – 58,4%;		
Високий рівень – 4,0%	Високий рівень – 16,3%	Високий рівень – 4,0%	Високий рівень – 30,6%		

Відповідно до результатів дослідження застосування лекційного методу зумовлює зменшення кількості студентів з низьким рівнем знань приблизно на 32 %, збільшення кількості студентів з високим рівнем знань на 12%, при цьому кількість студентів з середнім рівнем знань збільшується на 17,8 %. Застосування лабораторного методу з використанням біологічного експерименту значно збільшує кількість студентів з високим рівнем знань відповідно на 26%, кількість студентів з низьким рівнем знань зменшується на 49%.

Для математичної обробки отриманих даних застосовувався коефіцієнт засвоєння знань k^- за методом О.О. Ківерляга [13]:

$$\bar{k} = \frac{\sum I'_a}{N \cdot I_a} \cdot 100\%$$

де I_a – загальна кількість елементів знань, що підлягає перевірці;

$\sum I'_a$ – сума засвоєних елементів знань студентів обраної групи;

I'_a – кількість засвоєних елементів знань;

N – загальна кількість студентів обраної групи. Результати дослідження подано таблиці 4.

Таблиця 4. Рівень засвоєння знань студентами, обчислено методом О. О. Ківерляга

Лекційний метод		Лабораторний метод з використанням біологічного експерименту	
Констатувальний експеримент	Формувальний експеримент	Констатувальний експеримент	Формувальний експеримент
11 %	15 %	9 %	18 %

Як свідчать результати статистичної обробки даних педагогічного експерименту за методом О. О. Ківерляга розроблений нами лабораторний метод з використанням біологічного експерименту підвищує рівень знань на 9 %.

Висновки. Проведене дослідження дозволило дійти висновків про те, що формування у студентів практичних навичок роботи з рослинними об'єктами з групи пряно-ароматичних рослин забезпечується за дотримання таких педагогічних умов: 1) використання навчально-методичних матеріалів і підходів для оволодіння студентами теоретичними знаннями з дисципліни «Фітологія»; 2) опанування комплексом методик лабораторного виділення біологічно-активних речовин; 3) забезпечення необхідного лабораторного устаткування; 4) розвитку та підтримання інтересу до навчання, стимулювання пізнавальної діяльності та мотивації.

У перспективі для підвищення ефективності професійної підготовки майбутніх учителів основ здоров'я слід вирішити питання розширення переліку живих об'єктів, особливості яких можуть досліджуватись у лабораторних умовах на навчальних заняттях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мегалінська Г. П., Костирко О. О. Фітогемаглютиніни та їх вплив на здоров'я людини / Г. П. Мегалінська, О. О. Костирко // *Фізіологія людини і тварин.* - 2011. - С. 132-138.
2. Мегалінська Г. П., Морозюк С. С., Афанасьєва І. Ф. Вивчення цитостатичної активності деяких рослин-радіопротекторів: Збірник // *Сучасний стан та перспективи розвитку природничо-географічних наук і освіти.* - К.: НПУ, 1999. - С. 38-40.
3. Сікура А. О. Методи підвищення пізнавальної активності студентів при вивченні мікробіології [Текст] / А. О. Сікура // *Молодий вчений*; № 12 (27), Частина 4. - 2015.
4. Сікура А. О. Навчання і розвиток пізнавальних здібностей студентів при проведенні спостережень у предметних дослідженнях // *Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції „Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору”* 19-21 листопада 2015 року, м. Київ; Том V (65) «Психологічні, педагогічні та організаційні умови запровадження європейських стандартів вищої освіти. - С. 446-453.
5. Хасин К. М., Мидлер А. П. Пряности. Лечебные и кулинарные свойства. – Издательство «Общество САТТВА» Санкт-Петербург, 2001 – 173с.
6. Alavijeh P. K. A study of antimicrobial activity of few medicinal herbs / Parastoo Karimi Alavijeh, Parisa Karimi Alavijeh and Devindra Sharma // *Asian Journal of Plant Science and Research.* – 2012. – 2 (4). – P. 496 – 502.
7. Antara Sen. Evaluation of antimicrobial activity of different solvent extracts of medicinal plant: Melia azedarach L. Antara Sen, Amla Batra // *Int J Curr Pharm Res.* – 2010. – Vol 4, Issue 2. – P. 67 – 73.
8. Antimicrobial activity of some medicinal plants against multidrug resistant skin pathogens / Maher Obeidat // *Journal of Medicinal Plants Research.* – 2011. – Vol. 5(16). – P. 3856 – 3860.
9. Haznedaroglu MZ, Karabay NU, Zeybek U. Antibacterial activity of Salvia tomentosa essential oil. *Fitoterapia.* - 2001.- Nov;72(7):829-31.
10. Hossain MM, Paul N, Sohrab MH, Rahman E, Rashid MA. Antibacterial activity of Vitex trifolia. *Fitoterapia.* - 2001.- Aug;72(6):695-7.
11. Study Antimicrobial Activity of Lemon (Citrus lemon L.) Peel Extract / Maruti J. Dhanavade, Chidamber B. Jalkute, Jai S. Ghosh and Kailash D. Sonawane // *British Journal of Pharmacology and Toxicology.* – 2011. – Vol. 2(3). – P. 119 – 122.
12. Sumathi P. Antimicrobial activity of some traditional medicinal plants / P. Sumathi and A. Parvathi // *Journal of Medicinal Plants Research.* – 2010. – Vol. 4(4). – P. 316 – 321.
13. Киверляг А.А. Методы исследования в профессиональной педагогике. – Таллин: Валгус, 1980. – 334 с.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗКРИТТЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СІМ'Ї ЯК УНІКАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

Кобилянська Т. В., Здобувач

Україна, Умань, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws/31102018/6182

ARTICLE INFO

Received: 16 August 2018
Accepted: 21 October 2018
Published: 31 October 2018

KEYWORDS

family,
methodological approaches,
vital functions of the family,
family functions,
family structure,
socialization,
family relationships.

ABSTRACT

The article presents methodological approaches to the disclosure of family life as a unique system. It is established that through a functional approach it can be understood the description of the main functions, for which the family is oriented; from the standpoint of the system-structural approach, the family is a pedagogical system with the unity of all its components, which are in certain connections and relationships; the sociological approach is aimed at studying the social essence of the family and its interactions with other social institutions; on the basis of the activity approach, the main activities and relationships in the family and their influence on the development of personality are investigated; Through the culturological approach, the family is recognized as the main bearer of cultural patterns inherited from generation to generation. It is disclosed that each approach is specifically aimed at the disclosure of a particular aspect of the family's life, therefore, it does not provide a coherent picture of its educational potential.

Citation: Кобилянська Т. В. (2018) Metodolohichni Pidkhody do Rozkryttia Zhyttiedialnosti Simi yak Unikalnoi Systemy. *World Science*. 10(38), Vol.2. doi: 10.31435/rsglobal_ws/31102018/6182

Copyright: © 2018 Кобилянська Т. В. This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

Сучасний розвиток суспільства, соціальні процеси, що відбуваються в ньому, здійснюють істотний вплив на стан сім'ї, динаміку і тенденції її розвитку. Вплив сім'ї на молоде покоління не порівняти з впливом інших соціальних інститутів, оскільки саме в сім'ї розвивається і формується особистість, відбувається оволодіння нею соціальними ролями, необхідними для успішної адаптації в суспільстві.

В останні роки в країні спостерігається посилення уваги до проблем сім'ї. Питанням ролі, функціям сучасної сім'ї, орієнтації майбутнього педагога та психолога на ціннісну взаємодію із сім'єю приділяють увагу такі дослідники як Е. Данилова, О. Карабанова, І. Крапивка, Л. Любчак, В. Мініяров, Т. Петрова, Н. Посисоєв, Ю. Сидоренко, Л. Часовська, Ю. Якубова та ін. Науковці доводять, що сім'я як біосоціальне утворення принципово відрізняється від інших соціальних суб'єктів своєю роллю у формуванні та розвитку системи суспільно значущих ціннісних орієнтацій, оскільки тільки в родині есплікується культурний сенс вітальних цінностей і персоніфікується їх інтеграція в світ артефактів.

Володіючи стійкістю і навіть деякою ригідністю, сім'я чуйно реагує на соціально-економічні та політичні процеси, що відбуваються в суспільстві через зміни в системі сімейних відносин. Тому будь-які зміни, що відбуваються з сім'єю як соціальним інститутом на сучасному етапі розвитку суспільства, мають аксіологічний зміст, змінюють соціокультурну динаміку суспільства, вимагають спеціального аналізу саме з цих позицій [3, с.15].

Поряд з традиційними функціями, пов'язаними з народженням та вихованням дитини, з вирішенням повсякденних проблем, сім'я покликана бути надійним психологічним «укриттям», що допомагає людині виживати у важких, швидко змінних умовах сучасного життя [7, с.18].

Життєздатна структура сім'ї необхідна для виконання головних завдань – підтримувати індивідуальність, в той же час, створюючи відчуття приналежності до цілого [3, с.15.]

Стає очевидним наявність різних підходів до дослідження сім'ї.

Мета: розкрити роль, функції сучасної сім'ї як унікальної системи на основі методологічних підходів.

Результати дослідження. У процесі дослідження встановлено, що науковці розглядають сім'ю (роль, значення, проблеми) на основі *функціонального підходу* (Р. Байярд, О. Бичкова, О. Безпалько, І. Дубровіна, С. Комова, І. Крапивка, Н. Посисоев, Е. Сахапова, І. Солодилова, О. Товканець). Саме через цей підхід може бути зрозумілим опис основних функцій, на реалізацію яких сім'я орієнтована. В даний час немає загальноприйнятої класифікації функцій сім'ї. Різні автори, перераховуючи функції сім'ї, називають їх по-різному, проте виділена ними сукупність функцій досить схожа.

До основних функцій сім'ї як соціального інституту І. Крапивка відносить: репродуктивну, функцію соціалізації, сексуального регулювання, емоційного задоволення, статусну, захисну, економічну [7, с.47].

Серед функцій сім'ї І. Солодилова виділяє такі: суспільства по відношенню до сім'ї, родини по відношенню до суспільства, сім'ї по відношенню до особистості та особистості по відношенню до сім'ї. У зв'язку з цим функції сім'ї автор розглядає як соціальні (по відношенню до суспільства) та індивідуальні (по відношенню до особистості) [13, с.58].

Нами узагальнені класифікації функцій сім'ї, які подані у таблиці 1.

Таблиця 1. Основні функції сім'ї

Сфера сімейної діяльності	Громадські функції	Індивідуальні функції
1	2	3
1. Репродуктивна (функція дітонародження)	Біологічне відтворення суспільства. Демографічна політика	Задоволення потреб у дітях, в продовженні свого роду
2. Економічна і господарсько-побутова функція	Економічна підтримка неповнолітніх і непрацездатних членів суспільства Підтримка фізичного здоров'я, догляд за дітьми	Отримання матеріальних засобів і господарсько-побутових послуг одними членами сім'ї від інших
3. Виховна функція	Первинна соціалізація молодого покоління. Підтримка культурної неперервності суспільства	Задоволення потреб у батьківстві, контактах з дітьми, їх вихованні, самореалізації в дітях
4. Сфера первинного соціального контролю (регулятивна функція)	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї в різних сферах життєдіяльності, а також відповідальності і обов'язків у відносинах між подружжям, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього покоління. Система регулювання відносин між членами сім'ї	Формування і підтримка правових і моральних санкцій за неналежне порушення моральних норм взаємовідносин між членами сім'ї за допомогою особистого авторитету членів сім'ї, і в першу чергу авторитету батьків по відношенню до дітей
5. Соціально-статусна функція	Надання певного соціального статусу членам сім'ї. Відтворення соціальної структури сім'ї і суспільства	Задоволення потреби в соціальному просуванні
6. Дозвіллева функція	Організація раціонального дозвілля. Соціальний контроль у сфері дозвілля	Задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля, взаємозбагачення дозвіллевих інтересів

Продовження таблиці 1

7. Сфера духовного емоційного спілкування (рекреативна функція)	Розвиток особистості членів сім'ї, емоційна стабілізація індивідів та їх психологічна терапія	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї. Зміцнення дружніх основ сімейного союзу. Отримання психологічного захисту та емоційної підтримки в сім'ї. Задоволення потреб в особистому щасті і любові
8. Комунікативна функція	Організація внутрішньосімейного спілкування	Пошук морального захисту, психофізіологічний комфорт
9. Сексуальна функція	Сексуальний контроль	Задоволення сексуальних потреб
10. Виробничо-трудова функція	Відродження та розширення сімейних підсобних господарств, масове виділення садових ділянок для городян, впровадження на селі сімейного підряду, фермерство	Індивідуальна трудова діяльність, трудове виховання

Враховання морально-психологічних відносин і відповідних їм духовних цінностей і орієнтацій, які складаються в сім'ї, в історичному процесі в результаті спілкування і діяльності її членів, є найважливішою методологічною вимогою при дослідженні сім'ї, структура якої базується на єдності матеріальних і духовних відносин, матеріального і духовного життя [6, с.23]. Такий підхід до сім'ї як соціокультурного явища уявляється нам резонним.

Розглядаючи функції сім'ї в їх динаміці та розвитку, можна зробити висновок про підвищення ролі психолога в наданні допомоги сім'ям для їх оптимальної реалізації в аспекті психолого-педагогічної діяльності.

Системно-структурний підхід до вивчення сім'ї використовують вчені: I. Alexander, O. Бичкова, R. Beavers, B. Кан-Калик, A. Макаренко, T. Parsons та ін. До найбільш досліджуваних проблем в цьому підході O. Шостакович відносить: класифікацію цінностей шлюбу, типологію чинників ризику, що викликають розлучення; типологію подружніх конфліктів, типологію цінностей сім'ї, типологію сім'ї в цілому [15, с. 37].

Відповідно до теорії систем L. Bertalanffy, будь-який живий організм, включаючи сім'ю, складений із взаємодіючих компонентів – в даному випадку людей, які взаємно впливають один на одного. У зв'язку з цим все більшу популярність здобував підхід до сім'ї як до одиниці психологічного аналізу і психологічного впливу [2].

Сім'я як система не просто включає в себе кілька індивідів, вона, крім того, охоплює їх перехресні взаємини, а також взятий в комплексі контекст, в якому мешкає сім'я та звід правил цієї сім'ї. I. Alexander стверджував, що система організована таким чином, що зв'язки між елементами визначають межі як навколо системи в цілому, так і навколо кожної, що входить в неї підсистеми. У системах, елементами якої є люди, межі можуть бути абстрактні, вони задаються правилами взаємин [1, с. 150].

Так, сім'ї, що практикують наруги над дітьми, жорстоко ізольовані від більших суспільних систем і тому не в змозі приймати громадську допомогу, яка могла б сприяти припиненню знущань [3, с.16].

Отже, системи пов'язані одна з одною за допомогою декількох ієрархічних рівнів. Сімейна система складається з індивідуальних підсистем – подружньої, дитячої та батьківської.

Великий внесок у розробку теорії педагогіки сім'ї вніс A. Макаренко. Не називаючи сім'ю системою, він по суті розкрив окремі компоненти її структури. Сім'я, за визначенням педагога, – це колектив, тобто група людей, яка об'єднується загальними інтересами, спільним життям, загальною радістю, а іноді і взагалі горем [8, с.7].

O. Шостакович, розвиваючи теорію сім'ї, включила в педагогічну систему сім'ї в якості компонентів мету, суб'єкт і об'єкт виховання, соціокультурне середовище, педагогічну взаємодію як засіб виховання; управлінську діяльність щодо забезпечення життєдіяльності сім'ї, як вирішальний чинник стабілізації стану сім'ї як системи в цілому [15, с.43].

Отже, вивчаючи сім'ю з позицій системно-структурного підходу, можемо стверджувати, що сім'я є педагогічною системою з єдністю всіх її компонентів, що знаходяться

в певних зв'язках і відносинах, спрямованих на освіту, розвиток, формування особистості кожного члена сім'ї. Ознаками сім'ї як педагогічної системи є: цілісність, стабільність, відкритість, здатність до самоорганізації, саморозвитку, синтезогенезу. Порушення цих ознак є свідченням кризи сім'ї як педагогічної системи.

В результаті тривалого вивчення сім'ї О. Бичковою виявлено, що її розвиток відбувається стрибкоподібно, при цьому періоди порушення рівноваги чергуються з періодами гомеостазу, а флуктуації не виходять за межі, що допускають управління ними. Існують періоди рівноваги і адаптації, які характеризуються оволодінням відповідними навичками та завданнями, а так само виділяються періоди дисбалансу, що викликається або індивідом, або контекстом. Вони призводять до стрибкоподібного переходу на нову, більш складну стадію, на якій виробляються нові завдання і навички [3, с.24].

Розглядаючи сім'ю з позицій системно-структурного підходу, розуміємо, що вона є цілісним утворенням, що складається з систем і підсистем. Як цілісна організація, сім'я визначає всі її частини і підсистеми, які складають внутрішню структуру даного явища.

Склад сім'ї розглядаємо не тільки через кількість її членів (традиційна точка зору), але і аналізуємо якості особистості членів сім'ї, вважаючи їх найважливішим засобом виховання. Тому під складом сім'ї розуміємо наявність батьків, кількість дітей, якості особистості батьків і дітей.

Склад сім'ї як фактор виховання розглядали багато психологів і педагогів С. Керкис, С. Комова, І. Крапивка, Н. Посисоєв, М. Раттер, Ю. Сидоренко, Л. Часовська та ін.

Структура сім'ї – багатошарова як по «горизонталі», так і по «вертикалі». Вона базується на діалектичній взаємодії біологічного і соціального моментів, матеріального та ідеального, фізичного й психічного, раціонального та ірраціонального. У ній діють закономірності різного рівня: від природно-біологічних до соціальних, моральних, психолого-педагогічних [6, с.24].

До ключових елементів структури сім'ї у напрямі співпраці фахівців з сім'ями С. Керкис відносить:

- сім'ю – групу близьких родичів, які живуть разом, стосунки в якій засновані на любові, взаємній моральній відповідальності, рівноправності і взаємодопомоги;
- підлітка – дитину середнього шкільного віку (від 11-12-ти до 15-16-ти років). В даний віковий період відбувається поступовий перехід від дитинства до дорослості, який супроводжується потребою підлітка в самоствердженні, самостійності, визнанні його прав і потенційних можливостей з боку однолітків і дорослих;
- виховну систему – комплекс виховних цілей; суб'єктів, які їх реалізують в процесі цілеспрямованої діяльності; відносин, які виникають між учасниками цієї діяльності; освоєного середовища і управлінської діяльності щодо забезпечення життєздатності системи;
- школу – освітній заклад, в якому при відповідних умовах успішно вирішуються завдання всебічного розвитку учнів, досягається високий рівень їх навчання і виховання;
- педагогічну взаємодію – детермінований освітньою ситуацією зв'язок суб'єктів і об'єктів освіти, що опосередковується соціально-психологічними процесами і призводить до кількісних та/або якісних змін вихідних властивостей і станів даних суб'єктів і об'єктів;
- виховний потенціал – обумовлений соціальними відносинами і середовищем, ступінь розвитку можливостей соціального інституту в формуванні особистості, що реалізуються через різні форми його діяльності, властиві йому функції, в тому числі власне виховну;
- соціальну активність – складне утворення особистості, що включає в себе розуміння людиною значущості і необхідності громадської діяльності, а також готовність і усвідомлене бажання брати участь в ній, вміння діяти самостійно, проявляючи ініціативу, старанність і відповідальність;
- особистість – людину як представника соціуму, що вільно і відповідально визначає свою позицію серед собі подібних, в просторі культури і часу;
- гуманізм – систему поглядів, що визнає цінність будь-якої людини як особистості, яка стверджує її право на свободу і щастя, на розвиток і прояв всіх її здібностей; яка вважає благо окремої людини критерієм оцінки суспільних явищ, а принципи справедливості і рівності – бажаною нормою відносин в соціумі [5, с.60].

Отже, структура сім'ї включає такі компоненти: кількість членів сім'ї, їх родинні зв'язки (характеристика), наявність підсистем в сім'ї (батьки, батьки і діти, брати і сестри), характер взаємин у цих підсистемах, межі взаємовідносин (проблеми близькості і віддаленості між членами сім'ї, порядок функціонування елементів системи (правила, за якими живе сім'я, тип спілкування між її членами і особливості їх самооцінки), енергетика (її дають їжа, вода,

повітря, активність і життєві позиції членів сім'ї, їх поєднання один з одним), взаємодії із зовнішнім світом (пов'язане зі ставленням до змін, що відбуваються в житті).

Соціологічний підхід до розгляду сім'ї (І. Крапивка, Г. Філіпчева, О. Райкова, М. Раттер, Р. Бернс, О. Шостакович та ін.) спрямований на вивчення соціальної сутності сім'ї та її взаємодій з іншими соціальними інститутами. Вважаємо, що сім'я повинна розглядатися не тільки як первинний соціально-господарський осередок суспільства, але, в першу чергу, як субкультурна система, оскільки має певну специфіку життєвого укладу, способу життя, оціночних і інтерпретативних установок з будь-яких питань.

Саме в родині, на думку І. Крапивки, відбувається первинна соціалізація й інкультурація наступного покоління, і тому сім'я відіграє роль, яка не поступається за значимістю школі і закладам вищої освіти, ЗМІ тощо [7, с.47].

Учені переконані, що найбільші можливості для розвитку особистості створює повна сім'я, що складається з батьків і дітей. У повній сім'ї представлені різні вікові, статеві, професійні підсистеми. Наявність в ній складного збагаченого зразка, яким виступають обидва батьки, значно полегшує нормальний психічний і моральний розвиток дитини, дозволяє їй максимально проявити і реалізувати свої емоційні та інтелектуальні можливості. Виховний потенціал неповної сім'ї більш проблематичний в силу відсутності одного з батьків.

Г. Філіпчева, К. Бердо наголошують на значущість того факту, що в неповних сім'ях дитина відчуває дефіцит батьківської моделі як для формування конструктивного образу себе як майбутньої дружини, так і для адекватного образу майбутнього чоловіка, що в цілому впливає на становлення її до майбутньої сім'ї [14, с.111].

Згідно О. Райкової причинами психічного неблагополуччя в дитинстві можна назвати інверсію сімейних ролей, помилки, допущені батьками у вихованні дітей і зайнятість батьків [11, с.38].

Існують специфічні моменти у вихованні, пов'язані з наявністю тільки одного з батьків в сім'ї. Досить повну характеристику їм дає М. Раттер:

- батькові чи матері, що залишилися не вистачає моральної, соціальної і матеріальної підтримки, у зв'язку з чим батьки-одинаки змушені шукати поради і допомоги поза сім'єю, часто в школі у вчителя, психолога, соціального працівника;
- дитина, як правило, відчуває соціальну дискримінацію, пов'язану з відсутністю батька або матері;
- дитина виявляється позбавленою можливості спостерігати близькі і гармонійні відносини між двома дорослими людьми;
- якщо в родині залишається батько протилежної статі, у дитини буде знижена можливість статевої ідентифікації;
- на виховання дітей дуже впливає позиція того хто залишився по відношенню до того, хто пішов [12, с.421].

До перелічених факторів можна додати, що серйозним чином впливає на зниження виховного потенціалу сучасної неповної сім'ї скорочення доходів і погіршення її економічного становища внаслідок залишення одного з подружжя.

Спотворення нормальних взаємин батьків з дітьми призводить до значного зменшення спілкування, до його збіднення і контролювання, а також до відсутності теплоти і уваги.

Представники *діяльного підходу* (Т. Галкіна, В. Петровський, О. Шостакович та ін.) досліджують основні види діяльності і взаємини в сім'ї та їх вплив на розвиток особистості; роль школи, вчителів, психологів в управлінні цією діяльністю.

Сімейну взаємодію, О. Шостакович розуміє як процес тривалого взаємного впливу членів сім'ї один на одного, як досить стабільну форму освіти, розвитку і формування особистості в сім'ї. Відповідно до того, як розгортається взаємодія батьків в сім'ї, вибудовується стратегія їх спілкування і взаємин з дітьми, що, в свою чергу, формує їх особистість [15, с.50].

У педагогіці А. Макаренка одним з перших спробував систематизувати уявлення про батьківські позиції, назвавши їх «батьківським авторитетом». Він виділив кілька типів помилкового батьківського авторитету: авторитет придушення (викликає дитячу брехню, боягузтво, жорстокість); авторитет відстані (веде до відчуженості, зниження цінності сім'ї); авторитет чванства (формує зарозумілість, авторитарність); авторитет педантизму (формує пасивність, покірність); авторитет резонерства (призводить до відчуження); авторитет підкупу (формує аморальність, конформізм); авторитет «любові» (сліпа, демонстративна любов формує нещирість, брехливість, егоїзм); авторитет «доброти» («нерозумний авторитет» слабких батьків формує егоїзм, авторитарність); авторитет «дружби» (нав'язувана батьками «дружба» формує безпринципність, цинізм) [8, с.370-374].

У кожній родині складається різноманітна система зв'язків батьків і дітей, що отримала в психолого-педагогічній літературі визначення «тип сімейного виховання». А. Петровський виділив п'ять типів ставлення в сім'ї: диктат, опіка, конфронтація, невтручання, співпраця:

1) диктат батьків негативно позначається на формуванні таких якостей, як ініціативність, віра в себе, почуття власної гідності; веде до формування неадекватної самооцінки; фрустрації багатьох потреб, в тому числі, в самоствердженні, самореалізації;

2) опіка батьків передбачає максимальне задоволення потреб дитини та відмежує її від усіх труднощів. У цьому випадку можливі два варіанти розвитку дитини: а) дитина росте непристосованою до життя, безвідповідальною, суб'єктивно і об'єктивно неблагополучною; б) у дитини формуються деспотичні риси характеру;

3) невтручання – це система міжособистісних відносин, яка будується за принципом незалежного співіснування дорослих і дітей. При цьому сім'я не стає референтною групою для дитини, виникає відчуження;

4) конфронтація передбачає наявність в сім'ї перманентного конфлікту. Можуть зустрічатися всі види конфліктів (попередньо або паралельно): внутрішньоособистісний, міжособистісний, міжгруповий, які формують у дітей неадекватну самооцінку; механізми конфліктної взаємодії; негативні якості особистості (грубість, скандальність, цинізм та ін.);

5) співпраця передбачає опосередкованість міжособистісних стосунків у сім'ї загальними цілями і завданнями спільної діяльності, спільними цінностями та смислами [10].

Загальний сімейний клімат прямо впливає на сприйняття дітьми сімейних ролей і на бажання мати в майбутньому свою сім'ю. Цей клімат в значній мірі несприятливий нині для адекватної потреби в родині і сімейних ролях – відсутність спільної діяльності батьків і дітей, яка безпосередньо цементує сімейне єднання, веде до атмосфери споживацтва і побутового самообслуговування. Професійна зайнятість членів сім'ї поза домом перетворює ці скорочені сімейні ролі і потреби в «тягар». І, на жаль, соціальна проблема співвідношення сімейних і позасімейних (перш за все професійних) ролей все частіше трактується через перерозподіл сімейних ролей, через «справедливий» поділ сімейного «тягаря» між чоловіком і дружиною [4, с.20].

В сім'ї провідним засобом пізнавальної діяльності молодого людини для розвитку у неї фундаментальних якостей є, з одного боку інтеріоризація та екстериоризація соціокультурного досвіду, що існує в суспільстві. З іншого боку, навчальна діяльність дитини в сім'ї є доповненням до шкільної (у формі виконання домашніх завдань) або засобом самоосвіти (сімейне навчання). Батьки можуть успішно впоратися із завданням організації навчальної діяльності дитини за умови постійної взаємодії з освітніми установами, вчителями, які визначають стратегію і тактику навчання дитини [15, с.53].

Побудована на принципах співпраці навчальна діяльність в сім'ї сприяє розвитку, формуванню, самореалізації особистості дитини, розкриття її індивідуальності. Вона гармонізує сімейні відносини, відносини дитини з навколишнім світом, відносини двох найважливіших педагогічних систем: сім'ї і школи.

Сьогодні активно розробляється *культурологічний підхід* до вивчення сім'ї (Е. Данилова, І. Крапивка, І. Міняйло, О. Шумакова та ін.).

Соціокультурне середовище сім'ї в нашому розумінні це сукупність факторів культурної і соціальної реальності, що впливають на утворення, розвиток, формування особистості членів сім'ї. Дитина стає повноправним представником людської спільноти, тільки опанувавши в тій чи іншій мірі людською культурою: цінностями, нормами, способами дій і спілкування, еталонами і прийомами оцінювання і самооцінювання. Культура спочатку не виступає для дитини абстрактно, вона проявляється для неї в конкретних предметах (друга природа), в безпосередньому спілкуванні, в живій сучасній дійсності, у вигляді зразків поведінки інших людей, їх прагнень і цінностей, їх відносин між собою і до дитини, їх дій. Такими іншими людьми спочатку є для дитини батьки. Батьки формують соціокультурне середовище, в яке потрапляє дитина, опосередковано впливаючи на саморозвиток дитини, формування її характеру, її соціальної біографії [15, с.49].

Оцінка рівня культури сім'ї, на думку І. Крапивки, повинна впливати з того, чи вміють батьки та інші дорослі члени сім'ї бачити, що особистість підлітка формується під вирішальним впливом всієї атмосфери сім'ї, культурних норм, духовно-моральних цінностей, чи враховують вони це в побутовому спілкуванні, чи розуміють необхідність взаємного виховання і самовиховання [7, с.33].

Саме сім'я визнається всіма дослідниками основним носієм культурних зразків, успадкованих з покоління в покоління, а також необхідною умовою для соціалізації

особистості. Саме в сім'ї людина навчається соціальним ролям і отримує основи освіти і виховання.

Висновки. Всі вищезазначені підходи до розгляду сім'ї мають цінність і можуть бути використані при відборі знань для формування професійної готовності майбутніх психологів до роботи з сім'єю підлітка. Так через функціональний підхід може бути зрозумілим опис основних функцій, на реалізацію яких сім'я орієнтована. Вивчаючи сім'ю з позицій системно-структурного підходу, можемо стверджувати, що сім'я є педагогічною системою з єдністю всіх її компонентів, що знаходяться в певних зв'язках і відносинах, спрямованих на освіту, розвиток, формування особистості кожного члена сім'ї. Соціологічний підхід спрямований на вивчення соціальної сутності сім'ї та її взаємодій з іншими соціальними інститутами. На основі діяльнісного підходу досліджуються основні види діяльності і взаємини в сім'ї та їх вплив на розвиток особистості; роль школи, вчителів, психологів в управлінні цією діяльністю. Через культурологічний підхід сім'я визнається основним носієм культурних зразків, успадкованих з покоління в покоління, а також необхідною умовою для соціалізації особистості.

Проте кожен підхід окремо орієнтований на розкриття певної сторони життєдіяльності сім'ї, тому не дає цілісної картини її виховного потенціалу.

Відтак, наукові знання в публікаціях дослідників потребують систематизації, структуризації, дидактичної обробки, доповнення тими методами, засобами і прийомами, за допомогою яких вони зможуть комплексно вирішувати проблеми надання психолого-педагогічної допомоги сім'ям різних типів в сучасних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Alexander I. E. Family therapy. *Marriage and Family living*. 1963. No. 25. P. 146–154.
2. Bertalanffy L. von. *General Systems Theory. Foundations, development, applications*. New York: George Brasiller, 1968. 289 p.
3. Бычкова О. С. Формирование профессиональной готовности будущего психолога к взаимодействию с дисфункциональной семьей: дис. ... канд. пед. наук. Калининград, 2006. 269 с.
4. Галкина Т. Э. Профессиональная подготовка социального педагога в вузе к работе с семьей: дис. ... канд. пед. наук. Москва, 2006. 178 с.
5. Керкис С. С. Взаимодействие школы и семьи в формировании социальной активности подростков: дис. ... канд. пед. наук. Пятигорск, 2009. 182 с.
6. Комова С. Ю. Формирование психологической готовности студентов-социальных педагогов к работе с семьей: дис. ... канд. психол. наук. Воронеж, 2009. 176 с.
7. Крапивка И. А. Семья как фактор формирования ценностных ориентаций подрастающего поколения: дис. ... канд. социол. наук. Краснодар, 2011. 187 с.
8. Макаренко А. С. Книга для родителей: Лекции о воспитании детей. Москва: Правда, 1985. 448 с.
9. Parsons T., Bales R. F. *Family socialization and interaction process*. Glencoe: Free Press, 1955. 422 p.
10. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. 512 с.
11. Райкова Е. Ю. Формирование психологической готовности студентов к консультированию по проблемам родительско-детских отношений: дис. ... канд. психол. наук. Самара, 2005. 197 с.
12. Раттер М. Помощь трудным детям. Москва: Прогресс, 1987. 432 с.
13. Солодилова И. В. Профессиональная готовность будущих социальных педагогов в вузе к работе с неполными семьями: дис. ... канд. пед. наук. Москва, 2009. 271 с.
14. Філіпчева Г. О., Бердо К. О. Вплив батьківських уявлень на формування образу сім'ї у студенток-психологів. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Психологія*. 2010. № 9/1, Вип. 16. С. 103–112.
15. Шостакович О. А. Формирование профессиональной готовности студентов университета к педагогическому взаимодействию с семьей учащегося: дис. ... канд. пед. наук. Иркутск, 2000. 181 с.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТТЯ «ПРАВОВА КУЛЬТУРА» ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ

Підлісний Є. В., здобувач

Україна, Умань, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws/31102018/6183

ARTICLE INFO

Received: 05 August 2018
Accepted: 10 October 2018
Published: 31 October 2018

KEYWORDS

legal cultura,
axiological approach,
competency approach,
activity approach,
complex approach.

ABSTRACT

The article attempts to classify the interpretation of the concept of "legal culture" through the axiological, competence, activity and complex approaches. It is established that from the standpoint of the axiological approach, scholars consider the legal culture as a qualitative level of legal reality at a particular stage of development of society, competence - through legal competence, activity as a type and way of activity, way of thinking, norms and standards of behavior, a specific way of organizing and developing human activity in the field of legal relations, complex - the legal culture is connected with the political, moral, aesthetic, economic culture and its other varieties. It is proved that in the interpretation of the legal culture there are serious differences: some authors in the definition of culture determine through the activity and in this regard consider the legal culture as an element of the culture of a wider system; others are regarded as an independent sphere, where the legal culture is its part.

Citation: Підлісний Є. В. (2018) Kharakterystyka Poniattia «Pravova Kultura» Cherez Pryzmu Metodolohichnykh Pidkhodiv. *World Science*. 10(38), Vol.2. doi: 10.31435/rsglobal_ws/31102018/6183

Copyright: © 2018 Підлісний Є. В. This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

Вступ. Сучасна освіта взаємопов'язана зі змінами соціальної структури суспільства, новими тенденціями в розвитку права і законодавства, в здійсненні правової підготовки громадян. Тільки в ході організованої, цілеспрямованої і керованої правової освіти, органічно утворюється цілісний правоосвітній процес із застосуванням системи спеціальних форм і засобів, за яких можливе ефективне формування правової культури як окремих індивідів, так і соціальних груп.

Правова культура є важливим елементом (складником) загальної культури особистості. Вона формується як органічний синтез змістовних ліній, що охоплюють сутнісні характеристики особистості. У широкому розумінні вона є системою матеріальних і духовних цінностей у сфері функціонування права [9, с.3].

Правова культура – надзвичайно емне явище. Її суспільна значущість багато в чому перевершує межі нормативного впливу права на соціальні відносини, оскільки, будучи складовою частиною загальнолюдської культури, правова культура прямо і побіжно впливає на формування свідомості і діяльності особистості в найрізноманітніших сферах життя суспільства. Тому не випадково, що до переважної більшості проблем побудови правової держави і громадянського суспільства питання формування правової культури мають пряме відношення.

У науковій літературі недостатньо розроблені методологічні підходи визначення правової культури. Ця тема міцно утвердилася в навчальних посібниках з теорії держави і права (А. Берлач, А. Венгеров, Н. Головка, С. Жилінський, О. Коломієць, В. Копейчиков, В. Лемак, М. Марченко, В. Молдаван, А. Олійник, В. Ординський, О. Петришин, В. Пічі, П. Рабінович, С. Тимченко, В. Суботін, Н. Фоменко, М. Цвік). У трактуванні правової культури

мають місце серйозні розбіжності. Одні автори у визначенні культури виходять з діяльності і в цьому плані розглядають правову культуру як елемент культури більш широкої системи. Інші розглядають як самостійну сферу, де правова культура є її частиною. Крім того, базові поняття «культура» і «право» також трактуються по-різному.

Результати дослідження. У науковій літературі немає єдиної думки щодо поняття «правова культура». Проте, у результаті всебічного аналізу цього правового явища варто виокремити аксіологічний, компетентнісний, діяльнісний та комплексний підходи дослідження правової культури.

До прихильників аксіологічного підходу у визначенні правової культури, які розглядають її через призму правових цінностей можна віднести І. Кравченко [5], В. Лемака [7], К. Лінейцеву [8], А. Халтуріна [15], та ін. Трагування ними правової культури показано у таблиці 1.

Таблиця 1. Характеристика поняття «правова культура» за аксіологічним підходом

К. Лінейцева	Правова культура – це, перш за все, система цінностей і норм, закорінених у свідомості і мотивації, що обумовлюють поведінку індивіда і виражаються в традиціях, стилі взаємин між особистістю і правом. Правова культура включає такі елементи, як культура правової свідомості, культура правових відносин, культура правової діяльності, тобто законність, правопорядок, законотворчу, правозастосовчу і інші види діяльності в сфері функціонування права
В. Лемак	Правова культура за своїм змістом є певним юридичним багатством, яке виражається в досягнутому рівні регулятивних властивостей права, нагромаджених правових цінностей, тих особливостей права, юридичної техніки, котрі належать до духовної культури, до правового прогресу
В. Сальников	Правова культура – одна з категорій загальнолюдських цінностей, найважливіший результат загальнодемократичних завоювань прогресивного людства
Н Годун	Правова культура – різновид загальної культури, який становить систему цінностей, досягнутих людством у галузі права, і стосується правової реальності даного суспільства. Система цінностей – це активність суб'єктів права у правовій сфері, добровільність виконання вимог правових норм, реальність прав і свобод громадян, ефективність правового регулювання, якісні закони, досконала законодавча техніка, розвинута правова наука, юридична освіта, ефективна юридична практика, стабільний правопорядок
Т. Ярошевська	Правова культура – це така система правових цінностей, які відображають у правовій формі стан свободи людини і громадянина. Це глибокі знання і розуміння права, ретельне виконання його вимог як усвідомленої необхідності, так і внутрішньої переконаності
О. Ганзенко	Правова культура – система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого людством правового прогресу, відображають у правовій формі стан свободи особи і соціальної справедливості, інші найважливіші соціальні цінності у діалектичному впливі на якісний стан і спосіб правового життя особи й суспільства, в якому найвищою цінністю є реалізація прав і свобод людини та їх захист
Н. Фоменко	Правова культура – одна із загальнолюдських цінностей, складне утворення загальнодемократичних, загальнокультурних надбань прогресивного людства, коли вона стає невід'ємним компонентом цивілізованої і правової держави, яка визначає у своїй організації та діяльності право, підпорядковане цивільному суспільству, гарантуючи невідчужені права кожної людини
В. Копейчиков	Правова культура – це система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності
Великий юридичний словник	Правова культура – система цінностей, правових ідей, переконань, навичок і стереотипів поведінки, правових традицій, прийнятих членами певної спільноти (державної, релігійної, етнічної), що використовуються для врегулювання їх діяльності

Продовження таблиці 1

Юридична енциклопедія	Правова культура – це система духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права; є складовою загальної культури, охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в її розвитку (право, правосвідомість, правовідносини, правопорядок, нормотворча, правозастосовча та інша правова діяльність), виступає однією з категорій загальнолюдських цінностей, є невід’ємним компонентом правової держави
А. Семітко	Правова культура передбачає оцінку «якості» правового життя того чи іншого суспільства та порівняння її з найрозвинутішими правовими зразками, ідеалами та цінностями
О. Комарова	Правова культура – це система, правових цінностей, які створюються в ході розвитку суспільства і концентрує в собі досягнення юридичної культури

Отже, з позицій аксіологічного підходу науковці розглядають правову культуру як якісний рівень правової дійсності на конкретному етапі розвитку суспільства. Під правовою культурою вони розуміють якісний стан правового життя суспільства, який проявляється в досягнутому рівні досконалості правових актів, правової і правозастосовчої діяльності, правосвідомості і правового розвитку особистості, а також ступеня свободи її поведінки і взаємної відповідальності держави і особистості, позитивно впливають на суспільний розвиток і підтримку самих умов існування суспільства.

Цей погляд найбільш точно виражає аксіологічну сутність правової культури суспільства. Поділяючи цю точку зору, підкреслимо, що правову культуру слід розуміти як розвивальну систему правових цінностей (правосвідомість, правова наука, законодавство, правопорядок, правова діяльність), створених і створюваних в ході розвитку суспільства, які увібрали в себе передові досягнення перш за все юридичної культури людства. Такий підхід забезпечує характеристику правової культури як способу гуманізації людини і суспільства, він дозволяє чітко відмежувати правову культуру від інших близьких і взаємопов’язаних з нею правових категорій, обґрунтувати її наступність і підкреслює, що до неї відносяться лише процеси і явища, які відображають сутність правової держави і громадянського суспільства, його основні засади і принципи. Необхідно відзначити, що аксіологічний підхід в дослідженні правової культури ґрунтується на філософському вивченні саме ціннісного аспекту культури і дає можливість визначити соціальні основи правової культури, об’єктивні властивості її нормативності, духовні та моральні аспекти. В даному підході дійсно простежується зв’язок правової культури і моральності членів суспільства, без якої правова культура неможлива.

У рамках компетентнісного підходу науковці (Є. Аграновська [1], Р. Андрусишин [2], І. Галушак [3], І. Огороднійчук [11]) розглядають правову культуру через правову компетентність, визначення якої подано у таблиці 2.

Таблиця 2. Характеристика поняття «правова культура» за компетентнісним підходом

Є. Аграновська	Правова компетентність виникає, розвивається і перетворюється за допомогою діяльності, розуміється як синонім діяльності, як специфічний спосіб людської активності
Н. Ржевська	Правова компетентність виступає в ролі фундатора при формуванні інших компетентностей, правового мислення, правової свідомості, правової культури, правової поведінки, правового менталітету, і в певній мірі здатна визначати професійний і життєвий успіх
І. Галушак	Правова компетентність – це система правових знань, переконань, навичок, досвіду, механізму дії права і правових технологій, що дозволяють особистості орієнтуватись у правовому полі, юридично грамотно знаходити в ньому вирішення завдань, які виникають. Правова компетентність майбутнього економіста розуміється як особистісно-професійна якість, що виявляється у здатності до пізнання соціально-правової дійсності, усвідомленні ціннісного впливу права на клієнтів, спроможності відповідально здійснювати правозахисну і право реалізаційну діяльність

Продовження таблиці 2

Р. Андрусишин	Професійна компетентність майбутнього економіста – сформована система професійних знань, умінь, навичок, способів діяльності, здібностей, ціннісних орієнтацій, стилю спілкування, необхідних для його якісної діяльності в галузі економіки та фінансів
Н. Розіна	Соціально-правова компетентність – інтегративна якість особистості майбутніх кваліфікованих робітників, що охоплює систему соціально-правових знань і вмінь, конструктивні соціальні установки, досвід правової соціалізації, професійно важливі якості, необхідні для здійснення професійної діяльності та соціальної взаємодії

Аналіз правової культури через правову компетентність показує, що вона є ознакою правової культури. Компетентна людина – це особистість високого рівня правової культури з почуттями, переживаннями, емоціями, намаганнями, спрямованими на утвердження правопорядку, звільнення, усунення із суспільного життя протизаконних фактів, досягнення грамотності і кваліфікованості як цінності. Зазначимо, що між правовою культурою та правовою компетентністю існує діалектичний зв'язок, оскільки відсутність правової культури робить неможливим розвиток правової компетентності; а правова культура є основою для правової компетентності.

Прихильниками діяльнісного підходу до визначення правової культури, який указує на різні аспекти та характеристики людської діяльності є А. Курносенко [6], А. Халтурін [15], С. Циганій [16], С. Чернета [17]. Науковці правову культуру розуміють як специфічний засіб людського буття у сфері права, створений людьми метод соціального управління, який полягає в цілеспрямованому впливові на поведінку індивідів з метою досягнення порядку й стабільності в суспільстві.

Правова діяльність спрямована на підпорядкування вчинків, дій, поведінки громадських суб'єктів нормам, які відображають соціальну природу права, закономірності його структури, існування. Правова діяльність, що є сутністю правовідносин, як структурного елементу правової культури суспільства, як і вся людська діяльність, не тільки стимулюється і координується, а й відтворюється через накопичення правового досвіду шляхом прояву його у відповідних групових стереотипах діяльності і передачі їх з покоління в покоління [4, с. 147].

Характеристика поняття «правова культура» за діяльнісним підходом подана у таблиці 3.

Таблиця 3. Характеристика поняття «правова культура» за діяльнісним підходом

І. Шаравара	Правова культура – зумовлений соціально-економічним та політичним устроєм стан правового життя суспільства, що відображається в досягнутому рівні розвитку законодавчої техніки, правовій діяльності та правосвідомості суб'єктів
С. Чернета	Правова культура – цілеспрямована, систематична діяльність органів та соціальних інститутів, що передбачає озброєння виховання соціально-правовими просвітницькими знаннями, перетворення цих знань в особисті переконання людини та формування на цій основі відповідального ставлення до власних вчинків, до поведінки в цілому
С. Циганій	Правова культура є сукупністю знань, умінь і навичок застосування їх на практиці, сприяє забезпеченню законності в суспільстві
А. Халтурін	Правова культура – це правова інформація, яка накопичується, зберігається і передається в суспільстві за допомогою створюваних людьми знакових систем. У правовій культурі автори виділяють «культуру поведінки» і «культуру законодавства»
А. Курносенко	Правова культура являє собою складний комплекс явищ суспільного життя, що включає правові норми, принципи, правосвідомість, правовідносини, правову поведінку в процесі реалізації життєвих установок
Н. Годун	Правова культура – це обумовлений усім соціальним, духовним, політичним та економічним розвитком якісний стан правового життя суспільства, що виражається в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, юридичних законів, правосвідомості, правового розвитку суб'єкта (людини, різних груп, усього населення), а також ступеня гарантованості державою і громадянським суспільством прав і свобод людини

Аналіз літератури показує, що представники діяльнісного підходу дотримуються точки зору, згідно з якою правова культура визначається як вид і спосіб діяльності, спосіб мислення, норми і стандарти поведінки, специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності в сфері правових відносин, якісний стан правового життя суспільства, виражений в рівні правосвідомості, вдосконаленні правових актів та юридичної практики і в інших правових цінностях.

Комплексний підхід робить можливим розгляд правової культури через призму загальної культури (С. Мальона [10], В. Потомахін [12], Р. Сербин [13], О. Скакун [14]). Загальне поняття правової культури здійснене на основі комплексного підходу с. Мальоною інтегровано через поняття «правова культура особистості», де враховували ряд важливих моментів: правова культура особистості може бути представлена як сукупність двох компонентів – творчого та особистісного; це частина правової культури суспільства; правову культуру особистості можна розглядати як ступінь і характер її правового розвитку; правова культура особистості ґрунтується на позитивній правовій свідомості, що реалізується в активній діяльності; правова культура особистості є основою правової культури фахівця [10, с. 86].

Характеристика поняття «правова культура» за комплексним підходом подана у таблиці 4.

Таблиця 4. Характеристика поняття «правова культура» за комплексним підходом

В. Потомахін	Правова культура – складова частина загальної культури
А. Кармін	Правова культура - це комплекс цінностей і регулятивів, на основі яких у всіх сферах життя, які підпадають під норми права, будується практика взаємин і дій людей, а також різного роду організацій
В. Велигон	Правова культура – частина культури суспільства, що відноситься до сфери дії права і відображена в свідомості, поведінці і в результатах діяльності людей
Р. Сербин	Правова культура є не лише знанням, а й станом волі, правосвідомості та поведінки громадян, що формується в демократичному суспільстві під впливом розвитку ринкових відносин, має гуманістичний характер і ґрунтується на природному праві, визначальній ролі прав людини
О. Скакун	Правова культура тісно пов'язана з загальною культурою народу, ґрунтується на її засадах, служить відображенням рівня її розвитку. Формування правової культури не є відокремленим процесом від розвитку інших видів культури – політичної, моральної, естетичної
І. Шаравара	Правова культура складається з цілої низки елементів, це: досягнення якісного стану юридичної охорони та захисту основних прав і свобод людини і громадянина; ступінь впровадження в практику суспільного та державного життя принципів верховенства права і правового закону; рівень правосвідомості громадян та посадових осіб.

З точки зору комплексного підходу правова культура пов'язана з політичною, моральною, естетичною, економічною культурою та іншими її різновидами. Політична культура є носієм політичних переконань особистості. Простежується взаємозв'язок правової культури і культури моральної. Це обумовлено підвищенням ролі окремої людини, ролі особистості в процесі становлення правової держави і громадянського суспільства. Будь-яка участь людини у правоохоронній або правотворчій діяльності має моральний аспект, і моральні якості особистості впливають на правове життя суспільства і ефективність виконання правових норм. Естетична культура свідчить про ступінь прояву естетичного і емоційного в правовому житті суспільства. Естетична культура базується на міжособистісних відносинах, даючи ціннісну орієнтацію життєдіяльності людини в соціумі. Існує взаємозв'язок правової та економічної культури, оскільки регулююча функція правової культури має велике значення для вдосконалення економічних відносин в суспільстві.

Висновки. Проведений аналіз філософської, історико-педагогічної, юридичної літератури, дозволяє нам зробити висновки, що правова культура - це явище багатоаспектне, яке розглядаємо на основі підходів (аксіологічний, компетентнісний, діяльнісний, комплексний). З позицій аксіологічного підходу науковці розглядають правову культуру як якісний рівень правової дійсності на конкретному етапі розвитку суспільства. Аналіз правової культури через правову

компетентність показує, що вона є ознакою правової культури (між правовою культурою та правовою компетентністю існує діалектичний зв'язок, оскільки відсутність правової культури робить неможливим розвиток правової компетентності; а правова культура є основою для правової компетентності). Представники діяльнісного підходу дотримуються точки зору, згідно з якою правова культура визначається як вид і спосіб діяльності, спосіб мислення, норми і стандарти поведінки, специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності в сфері правових відносин, якісний стан правового життя суспільства, виражений в рівні правосвідомості, вдосконаленні правових актів та юридичної практики і в інших правових цінностях. З точки зору комплексного підходу правова культура пов'язана з політичною, моральною, естетичною, економічною культурою та іншими її різновидами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аграновская Е. В. Правовая культура и обеспечение прав личности: монография. Москва: Наука, 1988. 142 с.
2. Андрусин Р. М. Правове виховання працівників ОВС: теоретико-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. 226 с.
3. Галушак І. Шляхи формування правової компетентності майбутніх економістів в умовах гірського регіону. *Гірська школа Українських Карпат*. 2016. № 15. С. 102–105.
4. Комарова О. Ю. Правовая культура как объективная необходимость формирования правового сознания человека в условиях становления гражданского общества: дисс. ... канд. социол. наук. Ярославль, 1998. 268 с.
5. Кравченко И. А., Бастен А. В. Правовая культура участников финансовых правоотношений. *Вопросы российского и международного права*. 2016. № 9. С. 127–136.
6. Курносенко А. А. Интернет в процессе формирования правовой культуры молодежи в условиях трансформирующегося российского общества: дисс. ... канд. социол. наук. Краснодар, 2016. 172 с.
7. Лемак В. В. Загальна теорія держави і права. Ужгород: ПП «Медіум», 2003. 251 с.
8. Линеицева К. С. Структура правовой культуры и влияние формирования институтов гражданского общества на ее развитие. *Правовая инициатива*. 2013. № 6. URL: <http://49e.ru/ru/2013/6/13> (дата обращения: 18.07.2018).
9. 157, с.3]. Лукаш О. Л. Формування правової культури студентів у трансформаційному суспільстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 19 с.
10. Мальона С. Б. Правова культура менеджера туризму в процесі професійної підготовки у вузі. *Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. 2013. № 18, Ч. III. С. 86–91.
11. І. Огороднійчук [23]) Огороднійчук И. А. Диагностика уровней правовой компетентности. *Научный вестник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Серія: Педагогічні науки*. 2008. № 1. С. 225–228.
12. Потомахин В. В. Формирование правовой культуры студентов неюридического профиля подготовки: дисс. ... канд. пед. наук. Курск, 2009. 261 с.
13. Сербин Р. А. Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 185 с.
14. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2009. 656 с.
15. Правовая культура: метод. пособ. / сост. А. Н. Халтурин. Архангельск: Северный (Арктический) федеральный университет, 2010. 50 с.
16. Циганій С. О. Формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2017. 239 с.
17. Чернета С., Дурманенко О. Формування правової культури студентської молоді: соціально-педагогічний аспект. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка*. 2012. Вип. 104, Т. 2. С. 173–176.

PHILOLOGY

VARIOUS APPROACHES TO E-LEARNING CONTINUE TO EVOLVE

Gurbanova Gulay, teacher

Azerbaijan State Oil and Industry University

DOI: [https://doi.org/ 10.31435/rsglobal_ws/31102018/6184](https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws/31102018/6184)

ARTICLE INFO

Received: 02 August 2018
Accepted: 08 October 2018
Published: 31 October 2018

KEYWORDS

e-learning,
active learning,
synchronic,
off line,
distance education,
collaboration,
significant,
virtual class,
web-based,
interactivity.

ABSTRACT

E-learning has made its entrance into educational institutions. Compared to traditional learning methods, e-learning has the benefit of enabling educational institutions to attract more students. E-learning not only opens up for an increased enrollment, it also gives students who would otherwise not be able to take the education to now get the possibility to do so. This paper introduces Axel Honneth's theory on the need for recognition as a framework to understand the role and function of interaction in relation to e-learning. The paper argues that an increased focus on the dialectic relationship between recognition and learning will enable an optimization of the learning conditions and the interactive affordances targeting students under e-learning programs. The paper concludes that the engagement and motivation to learn are not only influenced by but depending on recognition.

Citation: Gurbanova Gulay. (2018) Various Approaches to E-Learning Continue to Evolve. *World Science*. 10(38), Vol.2. doi: 10.31435/rsglobal_ws/31102018/6184

Copyright: © 2018 Gurbanova Gulay. This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

In the last years, with the appearance of new information technologies, the code "e" has been used to talk about to all the activities related to computer science and electronic format.

Internet has revolutionized the distance education at all levels. It has appeared e- learning or virtual education, as a new way of learning, complementary to classroom teaching and as substitute of the present education.

E-learning has a lot of definitions, possibly because there isn't a single type of e- learning. A general definition shows the "learning" made by means of WEB technologies, or through an preinstalled software in a computer with multimedia capacity, either in a **synchronic** way (separated student and source on time: auto- formation), or in a **synchronic** way (connected student and source in real time, a "virtual class").

WHY E-LEARNING? Internet has been widely used for less then ten years; however, it has changed the contents of many concepts in our lives as a modern communication tool. Many common concepts such as government, trade, democracy and learning have gained new meanings by taking the prefix "e". E-learning or web-based education is one of the important concepts and opportunities provided by the Internet. The concept of distance learning actually emerged much before than the Internet; actually, it is said to be as old as education.

The distance learning models administered via letters, press, television and CDs have ended up with practical and successful results. As Internet is global, unlimited and open to public, the teaching applications planned for the Internet environment has a potential of moderating the nature of distance

learning. It seems that it will be the only distance learning tool of the near future. E-learning, as a new version of distance learning, is applied via the Internet technologies and involves the educational activities, which do not require the presence of the teacher and learner at the same time and place.

FROM THE CLASSROOM EDUCATION TO E-LEARNING. When compared to the classroom education, e-learning offers many advantages to students. Firstly, during the e-learning process, students have the chance to decide how long they want to be educated. All the decisions on issues such as learning speed and the intensity of the topic depends on the student. Student has the right to get in contact in case of any problems. It does not require any expenses such as transportation or accommodation. Since e-learning process is a student-centered educational system, the

learning materials could be organized according to the professional responsibilities and qualifications of the student. An effective e-learning system enables a student to determine and process his/her learning style, content, aim, current knowledge and individual skills. Therefore, person-specific education could be provided through creating individual learning styles. E-learning enables the individual to plan and direct his/her own learning process, so each student takes the responsibility of his/her own learning.

EVALUATION. It is important to remember that evaluation is considered the method of verification of assimilation of the contents, and it allow us "to guarantee the learning". However, many educators say that the evaluation demands a synchronous activity between educators and students; but in the distance education this perception cannot be applied. For example, in the case of web pages, the situation presents some interesting dimensions: The Online evaluation can be made using active programming tools in Web, but we must remember that the permanence in front a monitor produces a decreasing level in attention and concentration, and at the moment of an evaluation the cybernauta student may escape of the evaluation disconnecting the device.

Thus, Educators must coordinate evaluations "Offline", where they can use a variety of evaluation instruments. The development of learning instruments can be made on line as much as out of line.

A valid alternative is to give the evaluation via Web, for its later downloading, and to give to the student the possibility of presenting its results through the same via.

Principals characteristics must have the proposed model of formation:

- E-learning must offer to the students varied options of INTERACTIVITY: interaction with other students, teachers, so with contents and activities of the course.
- E-learning must contribute to COLLABORATION between students, fomenting task groups, in which the students must use different synchronous and asynchronous tools to communicating.
- E-learning must incorporate special elements facilitating SIGNIFICANT LEARNING, using conceptual maps and case-studies.
- E-learning must promote the ACTIVE LEARNING by means of the development of individual and group tasks that the students to practical accomplishments lead.

Online instructional programs are increasingly taking the place of traditional educational methods as businesses seek to cut their training costs. As these programs have proliferated, different online learning approaches have evolved to take advantage of the latest technology.

"Everything that you would have done in the olden days we have found a way ... to do electronically or online," says the founder, CEO and owner of Kaleidoscope Training and Consulting. "We don't drive to the training center and sit in a physical classroom."

Though many corporate educational programs continue to depend on traditional methods, high-tech approaches are finding purchase. According to a survey by *Training* magazine, 28.5 percent of corporate instructional hours were delivered via online or computer-based technologies in 2014, up from 18.5 percent in 2009.

The switch to online approaches is taking hold locally as well. LPA Software Solutions LLC, which specializes in teaching the use of IBM software, originally did so solely by traditional means. LPA instructors spent as much as five days at customers' sites—no matter where they were—training their employees.

"From a customer perspective, there's a cost to that," says Rich Chester, LPA's Director of Business Intelligence Practice. "From an instructor wear-and-tear side ... there's a cost."

About three years ago, LPA began looking into replacing some of its traditional courses with those taught online. Nowadays, about 10 percent of the firm's courses are given at least in part over the Internet. Many of those courses use a blended learning approach, in which students interact with their instructors and then participate in online coursework.

It is widely accepted that an effective eLearning course is the one which is learner-centric and can complement the learning needs. Creating an effective and engaging eLearning course does require some designing principles which are helpful to Instructional designers and can live up to the learner's requirements.

It is essential for the Instructional designers to have an idea of who their learners are, their needs and what information they hope to accumulate through the course. Keeping all these factors in mind, Instructional designers should adopt certain design principles that will be greatly beneficial to the learners.

1. Develop the learning objectives effectively:

Developing the learning objectives are of key importance as they give a clear idea to the learners on what they would be achieving on completing the course. It is essential for Instructional designers to carefully analyze the inputs and prepare the learning objectives accordingly. The central theme of designing the learning objectives is to keep the learners focused and attentive throughout the course. This approach is very helpful as your course will never go in vain once your learners get motivated by the learning objectives.

2. Organize the content effectively:

Another approach to be followed is organizing the content effectively. The content should be presented in a way that is clear, relevant and unambiguous. Also, organize the content in a way that is easy to recall and retain rather than flooding your learners with heavy content. An excellent approach to organizing the content is to analyze the content first, give appropriate titles and subtitles wherever necessary and then present the content effectively. Another approach could be to chunk the data appropriately without missing on any important information. This approach enables the learners absorb and retain complex content easily.

3. Incorporate interactivities:

Learners learn better when they are involved with the course rather than just sitting back and observing the content. For this, your e-learning course has to be interactive and collaborative. Allow the learners to participate in the course by clicking and exploring the content. The interactivities can be in various forms. To name the few, it could be clicking an object or image and exploring its content, or clicking to animate an object or dragging and dropping the items to practice an exercise.

A Successful eLearning Approach

Putting resources online that support a traditional lecture course, for example PowerPoint slides, is a start but eLearning is not about just putting lecture notes online. eLearning is a paradigm shift whose introductions needs to be managed, planned and evaluated.

There are five factors (called the ADDIE Model) which are thought to contribute towards the successful implementation of e-learning:

1. Analysis: Here you will make the identification and prioritisation of the teaching needs and requirements of your students - producing a curriculum which underpins these requirements. From this specification you will identify the learning objectives and key skill development that the students will achieve through this courses of study. By closely analysing and understanding the target audience you can then decide upon what e-learning components, or tools, will support various component parts of the learning. [You might have to relate this work to an institutional Learning and Teaching Strategy or any Business Strategy of your organisation.] If you are an "e-learning pioneer" there may be a needed to assess any organisational changes, for example letters that are sent to and received from students are often filed and kept on record - what do you do with e-mails? Finally, you must produce a meaningful and effective project plan with an associated timetable for the introduction of e-learning

2. Design: From the curriculum develop and learning outcomes, produced from the above analysis, the training programme can be designed by selecting content, media and type of interactivity that best underpins these learning objectives. If you are not using a bespoke Virtual Learning Environment (VLE) the you will need to design the user interface on to the course materials (as was designed for this small course). This will include navigation aids through the learning (Web) site and all content must be designed so that it complies with international standards for student access who may have special needs or disabilities. You may also need to include an e-learning skills element to ensure that your students can use all the various bits of communication and information technology that you have included in your course.

3. Development: This is the hard part. Here you will be putting the design into action which involves the production of any audio/video materials, writing any simulation programs, tailoring any software to meet your needs and requirements, authoring of the course content and evaluating the various external resources that will be part of the course of study. If possible, it is important that parts, or all, of the e-learning course is made available for piloting and testing with real students. This will give you early feedback on what is working, and what is not, and will allow modification to be made before launch.

4. Implementation: Here you are delivering the course. It is important that the course is promoted in a positive way - if you don't believe in what you are doing then your students will not have any confidence in the programme of study. Collect statistical and management information that may help

with any course analysis and you may need to keep some learning logs. If you are delivering a course to a large number of students then you will need to appoint skilled and appropriately trained tutor.

Establishment of virtual labs provides the chance to follow the developments in education in the world, especially for the institutions, which are financially unavailable to purchase lab equipment. Therefore, a competitive environment is created in education, which leads to sustainable development. With e-learning environments, students could continue the teacher-learner relationship from different places at different times. E-learning terminates the limitation of time and place while providing learning environments with lower expenses. In learning process, the relationship between teacher, learner and peers has great importance. Individual learning is also important, however, the efficiency of learning together could not be avoided.

Achievement depends on support and individuals need assistance in learning topics. Therefore, teachers of e-learning programs need to have a serious in-service training; because, many e-learning programs require mutual interaction via technological tools. The word “electronic” as a prefix for e-learning, does not only mean that learning occurs with technological tools but also requires the awareness in developing technologies.

So, teachers of e-learning programs need to be trained in information technologies and Internet in order to gather with their students in virtual classrooms. Additionally, they have to have the ability to administer all applications successfully and to follow the developments in pioneer countries in e-learning and distance learning.

It is also very important for teachers to be able to provide academic counseling together with their competence and expertise in information services. It should be well- understood that e-learning applications could succeed, be preferred and developed only with the participations of the teachers with above-mentioned characteristics.

E-learning 2.0 is a type of computer-supported collaborative learning (CSCL) system that developed with the emergence of Web 2.0. It is based on the school of thought that conventional e-learning systems were based on instructional packets, which were delivered to students using assignments. Assignments were evaluated by the teacher. In contrast, the new e-learning places increased emphasis on social learning and use of social software such as blogs, wikis, podcasts and virtual worlds. This phenomenon has also been referred to as Long Tail Learning. E-learning 2.0, in contrast to e-learning systems not based on CSCL assumes that knowledge (as meaning and understanding) is socially constructed. Learning takes place through conversations about content and grounded interaction about problems and actions. Advocates of social learning claim that one of the best ways to learn something is to teach it to others.

Advantages : over a period of years students have been convinced about the advantages of the technique of learning; hence its popularity is increasing in India. Major advantages of the techniques are as below: 1. Most convenient way to perceive degree in higher education. 2. It is the flexible, self-paced method of education to attain degree. 3. Saves time and can be done along with daily works. 4. Can log on and complete their studies any time the student wants. 5. Acquisition of technological skills through practice with tools and computers. 6. No age-based restrictions on difficulty level, i.e.

REFERENCES

1. Frank, M., Reich, N. & Humphreys, K., 2003, Respecting the Human Needs of Students in the Development of E-Learning, *Computers & Education*, 40(1), 57-70.
2. Fisher, M., Thompson, G. S. & Silverberg, D. A., (2004-2005), Effective Group Dynamics in E-Learning: Case Study, *Journal of Educational Technology, Systems*, 33(3), 205-222.
3. Aljanazrah, A. M. & Bader, H. J., (2006), Chemielehrerfortbildung durch E-Learning und Labortag Entwicklung, Erprobung und erste Erfahrungen, *ChemKon*, 13(2), 69-75.
4. Ashton, H. S., Beevers, C. E. & Bull, J., (2004), Piloting E-Assessment in Scottish Schools- Building on Past Experience, *International Journal on E-Learning*, 3(2), 74-84.
5. Granow R. & Bischoff, M., (2002), Virtual University of Applied Sciences-German Flagship Project in the Field of E-Learning in Higher Education. Germany; 2002-10-00
6. <http://www.meslekegitimleri.com>
7. <http://www.meslekegitimleri.com>
8. Moore, M. G., (1996), Three types of interaction. *The American Journal of Distance Education*, 3(2). http://www.ajde.com/Contents/vol3_2.htm#editorial
9. Mutlu, M. E., Ozogut Erorta, O. & Yılmaz, U., (2004), Efficiency of e-Learning in Open Education, First International Conference on “Innovations in Learning for the Future: E- Learning” Konferansı, Istanbul, 26-27 Ekim 2004.

PSYCHOLOGY

**МЕХАНІЗМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ТА ЇХ
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК З ГЕНДЕРНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ
У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

Кокоріна Ю. Є., к.психол.н., доцент, доцент кафедри психології
Соколова В. Г., магістр кафедри психології

Україна, м. Одеса, Одеський національний медичний університет

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws/31102018/6206

ARTICLE INFO

Received: 12 August 2018
Accepted: 25 October 2018
Published: 31 October 2018

KEYWORDS

psychological defense mechanisms,
gender identity,
feminine gender,
masculinity,
androgyny.

ABSTRACT

The article the features of the manifestations of the defense mechanisms of the psyche and their relation to gender identity in adolescence were considered. We have examined that in the manifestation of mechanisms of psychological defense there is a clear gender differentiation. It was found that the psychological defense mechanisms that are typical for men positively correlate with the defense mechanisms that are specific to feminine gender. Consequently, we can assume that men who are at socially-cultural, namely at the gender level, show more women's personality features, which appear unconsciously, as indicated by mechanisms of psychological defense, are use conditional women's strategies.

Citation: Кокоріна Ю. Є., Соколова В. Г. (2018) Mekhanizmy Psykholohichnoho Zakhystu ta Yikh Vzaiemozviazok z Hendernoiu Identychnistiu u Yunatskomu Vitsi. *World Science*. 10(38), Vol.2. doi: 10.31435/rsglobal_ws/31102018/6206

Copyright: © 2018 Кокоріна Ю. Є., Соколова В. Г. This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

Вступ. Розділ суспільства на дві статі є фундаментальним соціально-біологічним фактом, з яким пов'язані численні проблеми життєдіяльності особистості. У 50-х роках ХХ століття ця проблема стала предметом уваги самих різних наук і отримала оформлення в гендерному підході до диференціації статей. Міждисциплінарний характер гендерних досліджень відражає складні взаємозв'язки біологічних, соціальних, культурних, психологічних факторів, що лежать в основі регуляції поведінки.

Незважаючи на зовнішню відкритість даної проблеми, вона має значний внутрішній шар, що охоплює багато психологічних механізмів гармонійного, адаптивного або дисгармонійного, дезадаптивного розвитку людини в біологічно заданій статевій ролі.

Специфіка гендерних досліджень, як відзначають в сучасних оглядах, полягає в складності виділення жорстко зафіксованих закономірностей в силу домінуючого впливу соціокультурних детермінант на моделі статевої поведінки. Це не виключає наявності загальних тенденцій в психології гендерної поведінки, але підкреслює залежність захисних механізмів психіки не тільки від біологічної статі, але в значній мірі від змін культурного контексту становлення особистості.

Отже, з метою вивчення гендерних проблем психології особистості було обрано аспект, який пов'язан з вивченням взаємозв'язку гендерної ідентичності і захисних механізмів психіки в юнацькому віці.

Результати дослідження. У ряді робіт, зокрема, В.С. Агєєва, С. Бем, В.С. Кагана, І.С. Кона, І.С. Клєцина та ін., науковцями було зроблено акцент на те, що на певному етапі

розвитку особистості гендерні особливості істотно впливають на її подальший соціально-психологічний розвиток, багато в чому визначаючи життєву позицію, емоційну спрямованість, вільний вибір індивідуального життєвого шляху, зміст і структуру мотиваційно-потребової сфери, а в кінцевому рахунку, рівень самосвідомості і самовизначення. При цьому більшість дослідників сходяться в тому, що ключовим, певною мірою критичним віковим етапом соціально-психологічного розвитку індивіда в плані формування як гендерної ідентичності, так і особистісного самовизначення є юнацький вік. Саме в цьому віці (якщо умовно назвати юнацький вік студентським) суб'єкт знаходиться на стадії професійного самовизначення, порівняно зі школярами у них збільшуються інформаційне навантаження, нерівномірно і аритмічно розподілений робочий час, ускладнюються міжособистісні відносини, а у індивідів які прибули з віддалених районів, виникають проблеми пов'язані з віддаленістю від сім'ї та зміною місця проживання. Усі ці та багато інших факторів, які спричиняють труднощі у студентському житті, можуть стати причиною стану емоційної напруженості.

Адаптація до нових умов, які обумовлені початком навчання у ВНЗ пов'язана з тим, як особистість може впоратись зі зняттям емоційного напруження: у багатьох випадках подолання важкого емоційного стану здійснюється за допомогою механізмів психологічного захисту.

Психологічний захисний механізм як неусвідомлюване психічне явище визначає особливості сприйняття, ставлення та поведінки людини в різних життєвих ситуаціях. Це вказує на те, що особливості механізмів психологічного захисту мають великий вплив на всі сфери життя студента, а, оскільки провідна діяльність студентів навчально-професійна, - вивчення прояву цих механізмів актуально і важливо, тому що у студентські роки формується особистість майбутнього фахівця і від якості засвоєння їм знань залежить рівень професіоналізму.

Психологічний захист сьогодні визнається і описується у всіх теоріях особистості, в різних підходах до людини. І, хоча типології захисних механізмів відрізняються, в цілому зберігається визначення психологічного захисту, запропоноване З. Фрейдом. Тому для методологічного обґрунтування дослідження була обрана психодинамічна позиція погляду на механізми психологічного захисту, представлена у роботах З. Фрейда, А. Фрейд, Л. Хьелла і Д. Зіглера та інших представників психоаналітичного напрямку. Саме З. Фрейду належить першочергова роль у вивченні психологічного захисту. Їм була виділена дуже важлива сторона даної проблеми, а саме - психологічний захист - це природна особливість будь-якої людини, як здорової, так і хворої, який пов'язаний з тими прийомами, які «Я» використовує в конфлікті і які можуть призвести до неврозу [7].

Складність вивчення механізмів психологічного захисту – це складність самого об'єкта дослідження, у зв'язку з чим дослідникам доводиться керуватися принципом редукації. Захисні процеси суто індивідуальні, різноманітні і погано піддаються рефлексії. Крім того, спостереження за результатом дії механізмів психологічного захисту ускладнюються тим, що реальні стимули і реакції можуть бути відокремлені один від одного, в часі і просторі.

Наступною категорією яку ми досліджували у студентської молоді був гендер. Психоаналітична позиція, розглядає проблему статі і сексуальності як центральну для своєї теорії, заклавши основу для розуміння гендеру та гендерної ідентичності, ще до появи самих понять. Гендерна ідентичність, з психоаналітичної точки зору, формується у наслідку ідентифікації з одним з батьків і сексуальних імпульсів до іншого, іншими словами, перехід едіпової ситуації в ідентифікацію з батьком або матері залежить від відносної сили задатків того чи іншого пола. Це один спосіб, яким бісексуальність втручається у долю едіпова комплексу [8].

Існує кілька наукових підходів, що по різному інтерпретують феномен гендерних відносин. На сучасному етапі розвитку психологічної науки гендер – це соціально-культурний конструкт статі, який являє собою складний набір якостей і характеристик чоловічої і жіночої поведінки, спосіб життя, спосіб мислення, норм, цінностей і т.п. На відміну від біологічної статі, яка представляє собою набір генетичних, анатомічних і фізіологічних особливостей гендер будується в контексті соціальної культури в певний історичний період, і тому він змінюється в часі і просторі. Отже, гендер – продукт соціалізації, в той час як стать – результат еволюції.

Значний вклад у формування сучасного уявлення про гендер належить С. Бем, тому у нашому дослідженні ми дотримуємося наведених нижче, запропонованих нею, термінів:

Маскулінність – це риси, які властиві переважно чоловікам, традиційно є такі, як незалежність, впевненість в собі, домінування, агресивність, схильність до ризику, незалежність, почуття власної гідності та інші [1].

Фемінність – це риси, які властиві жіночій половині суспільства, традиційно розглядаються як гнучкість, м'якість, чутливість, сором'язливість, ніжність, теплота, здатність до співчуття, співпереживання та інші [1].

Андрогінія – це риси, які об'єднують у особі як чоловічі, так і жіночі властивості. Передбачається, що у андрогенів ці функції представлені в гармонії і взаємодоповнюваності [1].

Отже, для проведення дослідження з метою вивчення взаємозв'язку гендерної ідентичності і захисних механізмів психіки в юнацькому віці нами було використано методика «Статеворольовий опитувальник», яка була запропонована С. Бем для діагностики психологічної статі і визначає ступінь андрогінії, маскулінності і фемінності особистості [1]. А також методика, яку ми обрали, для діагностики механізмів психологічного захисту - «Індекс життєвого стилю», збудована на основі теоретичних досліджень Г. Келлермана, Р. Плутчика і Х. Р. Конте [10].

У дослідженні приймали участь 52 особи, які у більшості є студентами вищих навчальних закладів (ВНЗ). Серед них 26 дівчат і 26 юнаків, віком від 15 до 21 року. Дослідження проводилося на базі Одеського Національного Медичного Університету та Національного Університету (Одеська Морська Академія).

На підставі проведеного аналізу, ми можемо зробити висновки що, у прояві механізмів психологічного захисту існує виражена гендерна диференціація. Головною особливістю отриманих результатів можна вважати типовість застосування деяких захисних механізмів для жіночої і чоловічої статі, що можна побачити на діаграмі (рис. 1.).

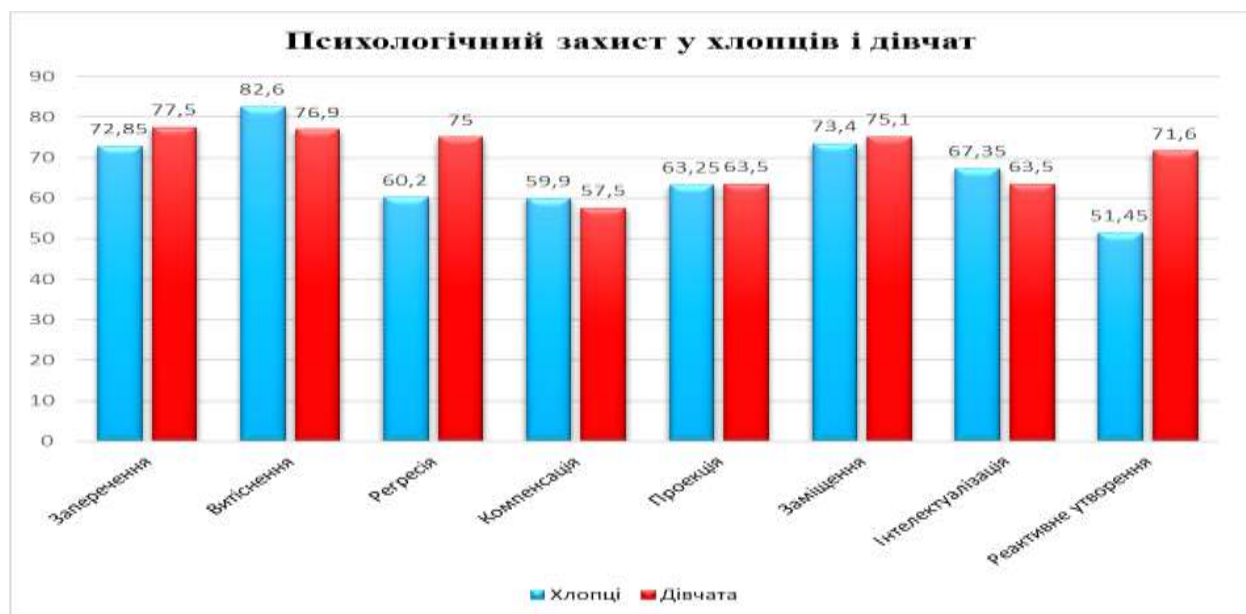

Рис.1. Психологічний захист у хлопців і дівчат

Як видно із діаграми, для представників жіночої статі типовими є такі механізми психологічного захисту як: «регресія» (75%), та «реактивне утворення» (71,6%). Такі результати можуть бути пов'язані з впливом соціально-культурних стереотипів щодо виховання дівчат. Відомо, що з самого раннього дитинства людина, особливо дівчинка, стикається з заборонаю на прояв агресивних емоцій по відношенню до інших людей, тому вони навчаються приховувати осуджені суспільством емоції, замінюючи їх на протилежні, проявляючи тим самим «реактивне утворення», як підміну негативного почуттів на соціально схвалювані. Крім того, в культурі і суспільстві деякі аспекти проявів регресивної або «інфантильної» поведінки (плаксивість, сенситивність, залежність, демонстративність і т.п.) відповідає фемінним статево-рольовим стереотипам і стандартам, що абсолютно неприйнятно для чоловіків, так як не відповідає образу типової маскулінності. Можливо, саме тому для хлопчиків статево-рольовим є такий захисний механізм, як «витіснення» (82,6%), який допомагає вимикати зі сфери свідомості неприйнятні емоції і спонукання. Характерним для чоловічої статі є також механізм «інтелектуалізація» (67,3%), який дає ілюзію когнітивного контролю над ситуацією, з проявом ознак зовнішньої самодостатності і незалежності.

Проаналізувавши експериментально отримані данні у дослідженні, ми можемо говорити про те, що не залежно від біологічної статі, механізми психологічного захисту більше всього корелюють з результатами індивідів яким властиві риси андрогінного гендеру (коефіцієнт кореляції з чоловічою статтю склав $P > 0,9$, з жіночою $P > 0,8$). Ми пов'язуємо це з тим, що переважна більшість індивідів, які приймали участь у нашому дослідженні, як показує тестування, є носіями рис характеру властивих і для чоловічої, і для жіночої статі. У представників андрогінного гендеру майже не виявляється (порівняно з фемінним і маскулінним гендером) окремих особливостей прояву механізмів психологічного захисту, тобто індивіди які мають риси характеру, які властиві як для чоловіків, так і для жінок, мають і механізми психологічного захисту без прояву статевої диференціації, що можна побачити на діаграмах наведених нижче (рис. 2., рис. 3.).

Розглядаючи фемінний гендер, ми помічаємо, що механізми психологічного захисту характерні для жінок, позитивно корелюють з захисними механізмами які є типовими для фемінного гендеру (коефіцієнт кореляції склав $P > 0,6$). Це може говорити про те, що не залежно від гендерних особливостей, усім дівчатам властиве використання фемінних механізмів психологічного захисту, що демонструється на діаграмі (рис. 2.).

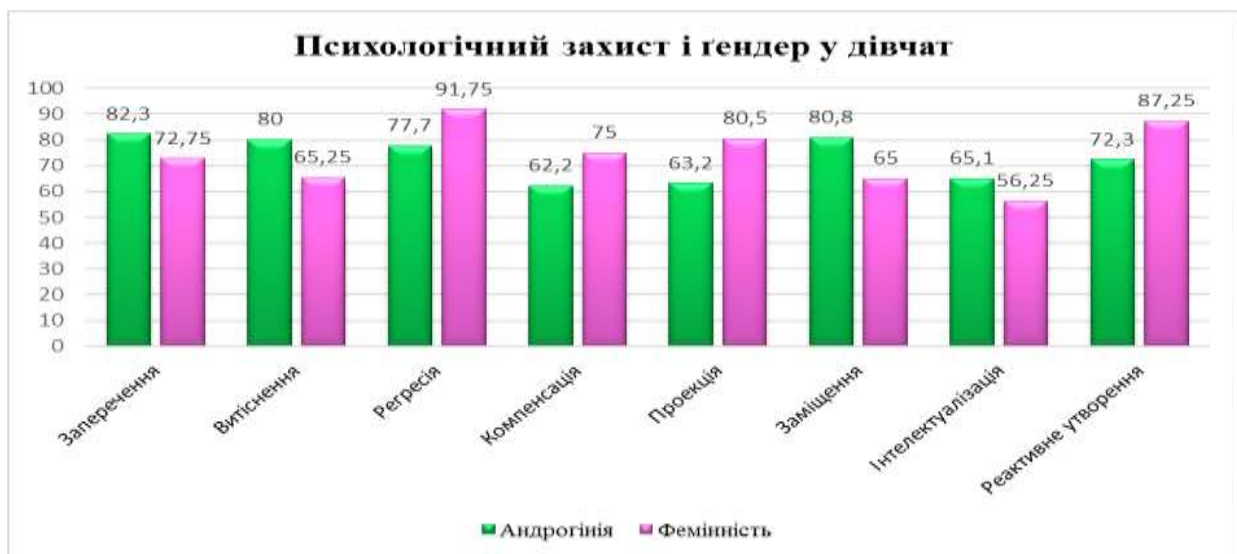

Рис. 2. Психологічний захист і гендер у дівчат

Але, у хлопців не спостерігається подібної тенденції, маскулінні механізми психологічного захисту мають незначну зворотну кореляцію і з власниками механізмів психологічного захисту, що типові для чоловіків і для жінок (коефіцієнт кореляції склав $P < 0,2$).

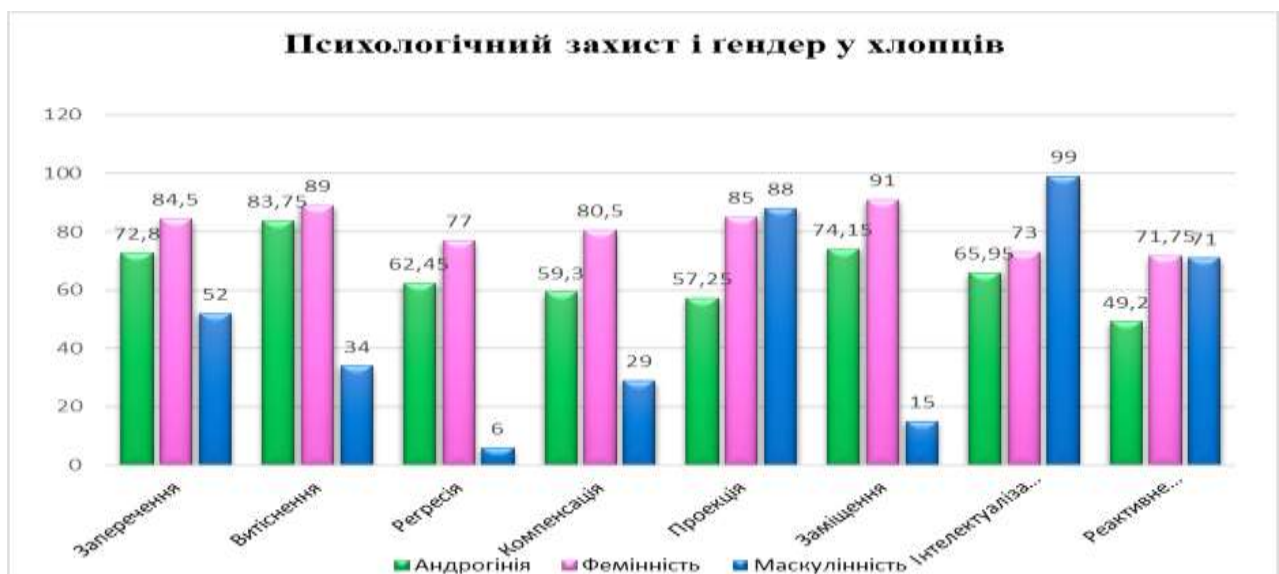

Рис. 3. Психологічних захист і гендер у хлопців

Отже можливо припустити, що механізми психологічного захисту більше залежать від гендеру (коефіцієнт кореляції склав $P > 0,6$), ніж від статі (коефіцієнт кореляції склав $P > 0,4$). На нашу думку це пов'язано з тим, що на становлення статі впливають не тільки біологічні чинники, а і гендер, і механізми психологічного захисту формуються під впливом факторів зовнішньої середовища.

Висновки. Таким чином, аналізуючи отримані данні, ми не можемо не звернути увагу на те, що механізми психологічного захисту, які є типовими для чоловіків, позитивно корелюють з захисними механізмами, які властиві для фемінного гендеру (коефіцієнт кореляції склав $P > 0,7$) (інтенсивність кореляції майже однакова з властивою дівчатам). Тобто особливості прояву механізмів психологічного захисту, які спостерігаються у власників фемінного гендеру з однаковою інтенсивністю проявляються як у хлопців, так і у дівчат. Це свідчить про те, що і жінки, і чоловіки фемінного гендеру використовують відносно однакові захисні механізми. Отже ми можемо припустити, що чоловіки, які на соціально-культурному, тобто гендерному рівні виказують більш жіночі риси особистості, безсвідомо, на що вказують механізми психологічного захисту, використовують умовно жіночі стратегії. У жінок ми не спостерігали подібної тенденції, але для більш ясних висновків дослідження потребує подальшої розробки і поширення вибірки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бэм С. Вопросник по изучению маскулинности – феминности / Практикум по гендерной психологии Под ред. И.С.Клециной. СПб., 2003.– 280 с.
2. Берн Ш. Гендерная психология: Законы мужского и женского поведения. СПб., 2007.– С.41-45.
3. Гребенников Л.Р. Механизмы психологической защиты. Генезис. Функционирование. Диагностика. Под ред. Гребенникова Л.Р. - Мытищи: Талант, 2007. – 196 с.
4. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Флинта, 2006. – 342 с.
5. Налчаджян А. А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии / А. А. Налчаджян. – М. : Эксмо, 2010. – 368 с.
6. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы. Пер. с англ. - М.: Проспект, 2009. – 256 с.
7. Фрейд З. Введение в психоанализ : Лекции / З. Фрейд. – СПб. : Лениздат, 2012. – 544 с.
8. Фрейд З. Я и Оно. По ту сторону принципа удовольствия. – М.: АСТ, 2011. – 288 с.
9. Хьелл Л. Зиглер Д. Теории личности. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 607 с.
10. Plutchik R. Emotions and psychotherapy: A psychoevolutionary perspective / R. Plutchik, H. Kellerman (Eds.). Emotion: Theory, research and experience. Vol. 5: Emotion, psychopathology and psychotherapy. San Diego., 1990.

HISTORY

**RELATIONS BETWEEN UKRAINE AND POLAND
AFTER THE FIRST WORLD WAR (1917-1920)**

Pylypenko L. L., postgraduate student of department of International affairs and social sciences

Kyiv, Ukraine, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

DOI: [https://doi.org/ 10.31435/rsglobal_ws/31102018/6185](https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws/31102018/6185)

ARTICLE INFO

Received: 17 August 2018
Accepted: 06 October 2018
Published: 31 October 2018

KEYWORDS

First World War,
Western Ukraine,
Eastern Galicia,
Poland,
Ukrainian-Polish relations.

ABSTRACT

The article presents the analysis of the main issues related to the formation of the national, cultural, political, confessional self-identification of the Ukrainian people and the aspirations of its representatives to propose a model of social and political structure that would provide conditions for the development of all Ukrainian citizens in the most appropriate way. As a result, different views of Poles and Ukrainians on this matter at the end of 1918 led to open Ukrainian-Polish political struggle, and later moved, which became a new stage in the cohabitation of the two neighboring peoples.

Citation: Pylypenko L. L. (2018) Relations Between Ukraine and Poland After the First World War (1917-1920). *World Science*. 10(38), Vol.2. doi: 10.31435/rsglobal_ws/31102018/6185

Copyright: © 2018 **Pylypenko L. L.** This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

Introduction. The events on the territory of modern Ukraine between 1917 and 1920 are the in the focus of scholars, not only due to the turbulent nature of the events of that era, their complexity and dramatic progress, but also due to the extraordinary intellectual richness. During this period, political and public figures had offered and implemented (or attempted to implement) all the models of socio-political structure known at that time:

- by form - from the monarchy to self-government, based on anarchist ideas;
- by content - from the extreme liberal to the extreme totalitarian.

Therefore, it is necessary to analyze the main issues related to the formation of the national, cultural, political, confessional self-identification of the Ukrainian people and the aspirations of its representatives to propose a model of social and political structure that would provide conditions for the development of all Ukrainian citizens in the most appropriate way.

The political situation of the Poles and Ukrainians within the Austro-Hungarian Empire was significantly different [1]. Poles were in conflict with the monarchy because of the desire to gain independence or at least the autonomy of Galicia, which was considered a Polish territory. During this period, the views of the Polish political elite were divided into pro-Austrian and pro-Russian, which in various ways represented the way for the Poles to gain independence. The first of them called for an active struggle for the restoration of statehood on the side of the Central Powers, while the representatives of the second concept put their hopes on Russia, and only then on the western allies.

At the same time, the attitude of Ukrainian politicians towards the aspirations of the Poles was also unclear. First, the Ukrainians hoped for the division of the Kingdom of Galicia and Lodomeria, where the Eastern Galicia, or according to the Ukrainian language tradition – “Galychyna”, should become a purely Ukrainian territory [2].

Simultaneous efforts of Ukrainian and Polish national ideologists to draw Eastern Galicia into the process of their own state formation testifies to the transition of Ukrainian-Polish relations to the

stage of an open political conflict. Both peoples shared the Austrian factor, which for the Poles first of all was a guarantee of the territorial and political unity of Galicia. Polish pro-Austrian orientation in comparison with Ukrainian lasted less, and had many opponents. The activity of the Ukrainian national movement in Galicia aimed at an independent Ukrainian nation, before the war, sometimes created tensions in relations between Russia and Austria-Hungary [3].

As a result of the relationship between the two neighboring nations developed in the direction of conflicts. The main issue was the ethnic boundaries. The intentions of the Ukrainian circles to create their own national state caused alarm to the Galician Poles, as it threatened to cut them off from their people and turn them into a genuine national minority. The response to this threat was different. The attitude of Polish politicians was close to neutral: on the one hand, they understood that the formation of a Ukrainian state in the Dnieper would respond to Galicia and create a threat there for Poland, on the other - they were even more frightened by the danger of the restoration of "great Russia" [4].

The February Revolution of 1917 and the overthrow of tsarism, which created the conditions for the liberation of Ukraine and Poland, had a significant influence on the Polish-Ukrainian relations.

Results. With the fall of autocracy, life put the leaders of the new regime in a fundamentally different kind of problem. To implement the claims for the role of the representative of the revolutionary Ukraine, the national movement had to solve three fundamental problems:

- to renounce its "ultraconational" character;
- to go beyond the narrow circle of the Kyiv intelligentsia, which in turn required the "legalization" of the fundamental principles of the Ukrainian movement;
- to reach a public consensus on the program requirements of this movement.

This, in turn, meant not only the need to resolve the complex relationships between different political circles of Ukraine, but above all the achievement of a consensus on the fundamental issues between the national groups living on the territory of Ukraine.

Already from the first steps of its activities, the Central Committee paid much attention to the issues of Ukrainian-Polish relations. During the period from 1917 to early 1918, Ukrainian-Polish relations did not yet become interstate, as Ukraine was only an autonomy in Russia [4], but the nominal Polish Kingdom also did not constitute a full-fledged state body, because it was in the Austro-Germanic dependence. Thus, for Ukraine, the problem of Ukrainian-Polish relations was for some time internal in nature, since after Russians and Jews it was the third largest national minority in Ukraine. Poles supported the aspiration of Ukrainians to self-determination. Polish politicians realized that they would have a greater influence on the political or economic life in the Ukrainian state than in the Russian multinational, but not federal state.

Another important problem facing the UNR was the need to establish relations with the Polish military formations that emerged from the ranks of the former Russian Imperial Army and to determine their status in Ukraine [4]. In fact, they no longer obeyed the Supreme Commander-in-Chief of the Russian Army. For the Ukrainian political movement, this was an important factor in the event of an armed conflict, and also indicated the possibility of Polish-Ukrainian military cooperation.

Fortunately, the process of creating Polish armed units in 1917 did not cause significant Ukrainian-Polish conflicts. Moreover, when at the turn of 1917-1918 the Bolshevik Russia began its first armed aggression against the UNR, the Ukrainian government tried to secure the support of Polish military formations. And they all chose a position of friendly neutrality to Ukrainians, and some of the Polish units provided assistance to the troops of the Central Council in defending Kyiv from the Bolsheviks.

As a result of the signing of the Brest Peace Treaty in the first half of 1918, the Polish-Ukrainian relations in Galicia became critical. [4] The Brest peace has become a harbinger of the future Polish-Ukrainian armed conflict, which for some time was held back by Germany and Austria-Hungary, which, after signing the agreement, controlled not only Poland but also Ukraine. At this time, Ukrainian-Polish relations from the internal affairs of Ukraine are beginning to grow into inter-state relations.

Conclusions. Thus, at the final stage of the war, the relationship between the Ukrainian and Polish political forces was characterized by the transition from a temporary position of neutrality of the two peoples to a sharp struggle for ethnic territories [5]. Particularly they worsened when it was a matter of belonging of the Eastern Galicia, which both peoples wanted to see as a part of their state. As a result of such events, at the end of 1918, Ukrainian-Polish relations moved from political struggle to armed, which became a new stage in the cohabitation of the two neighboring peoples.

REFERENCES

1. Gruchała J. Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej (1890–1914). Katowice: Uniwersytet Śląski, 1988. c. 146.
2. Borders of Ukraine: history and the problem of formation. 1917-1940 Boyechko V., Ganja O., Zakharchuk B., Kyiv, 1992, Ukrainian Historical Magazine. - No. 1, pp. 62-68. [Kordony Ukrainy: istoriya ta problema formuvannya. 1917–1940 rr. Boyechko V., Ganzha O., Zaxarchuk B., Kyiv, 1992 p., Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal. - # 1, ss. 62–68.] (In Ukrainian)
3. Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923. Warszawa: PAN, 1985. c. 326.
4. Wolfram Dornik. The Emergence of Ukraine: Self-Determination, Occupation, and War in Ukraine, 1917–1922, 2015. 471 pp.
5. Pylypenko L.L., Bilan S.O. National Liberation Movement in Western Ukraine in the Interwar Period (1918-1939) // Relevant issues of development and modernization of modern science: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine: monograph / edited by authors. – Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, 2018. – pp. 284-300

ПОВІТОВІ ТА ВОЛОСНІ ЗЕМСТВА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ПІД ОКУПАЦІЄЮ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ РОСІЇ

Матвієнко Т. О., асистент кафедри педагогіки та суспільних наук

Україна, м. Полтава, Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws/31102018/6186

ARTICLE INFO

Received: 09 August 2018
Accepted: 25 October 2018
Published: 31 October 2018

KEYWORDS

zemstvos,
zemstvo assembly,
councils of workers,
soldiers and peasants deputies,
Bolsheviks,
aggression.

ABSTRACT

The consequences of Bolshevik Russia aggression into Ukraine in late 1917 - early 1918 for the volosne and district zemstvos of the Ukrainian People Republic (UPR) zemstvos are analysed. The UPR was proclaimed by the Central Council on 7 November 1917 in response to the violent takeover by the Bolsheviks in Petrograd. At its territories where Bolsheviks seized power they transferred power to the councils they controlled. Local governments – zemstvos – existing here – were regarded by them as incompatible with the objectives of the socialist revolution and establishing the dictatorship of the proletariat. Typically, the Bolsheviks eliminated zemstvos leaders from their positions, and dissolved rural assemblies. For some time they used the economic apparatus of zemstvos management. However, the "revolutionary expediency" very soon prevailed over common sense and zemstvos as local population authorities were eliminated.

Citation: Матвієнко Т. О. (2018) Povitovi ta Volosni Zemstva Ukrainskoi Narodnoi Respubliki pid Okupatsiieiu Bilshovytskoi Rosii *World Science*. 10(38), Vol.2. doi: 10.31435/rsglobal_ws/31102018/6186

Copyright: © 2018 Матвієнко Т. О. This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

Вступ. Захоплення в результаті Жовтневого збройного перевороту 1917 року у Петрограді влади в Росії більшовиками стало початком їх протистояння з Українською Центральною Радою. Як авторитетне об'єднання патріотичних сил України, та бачила її майбутнє автономією у складі демократичної Росії. Тому відмежувалась від нав'язаних більшовиками силових методів боротьби за владу і 7 листопада 1917 року своїм III Універсалом проголосила створення Української Народної Республіки. Вища влада в ній переходила до Центральної Ради та її уряду Генерального Секретаріату.

У відповідь більшовики ініціювали скликання 11 грудня 1917 року у Харкові I Всеукраїнського з'їзду Рад і проголосили Україну Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Під її прикриттям радянська Росія розпочала військову агресію проти УНР. Проголошення 9 січня 1918 року IV Універсалом Центральної Ради незалежності УНР не зупинило її. До кінця січня 1918 року більшість території молоді української республіки була окупована військами більшовицької Росії.

Силою зброї ліквідувавши центральні органи влади УНР, окупанти взяли і за її місцеві органи. Серед інших у центрі їх уваги опинилися й земства – губернські, повітові та волосні, – які мали стати основою демократичної системи органів місцевого самоврядування УНР. Зрозуміло, що, навіть, ідеологічно вони були несумісними з планами більшовиків встановити в Україні владу підконтрольних їм органів диктатури пролетаріату – рад. Зрозуміло, що ці плани прикривалися гаслами про «інтереси українського народу».

Окрім суспільно-політичної та практичної, тема дослідження має й науково-теоретичну актуальність. Проблема долі земств УНР опинилася на периферії уваги радянських дослідників «тріумфальної ходи радянської влади» в Україні на початку 1918 року [1-6]. Об'єктивні фундаментальні дослідження, які побачили світ після проголошення незалежності України, зацентровані переважно на суспільно-політичні та військові аспекти українсько-російського протистояння кінця 1917 року – початку 1918 року [7-10]. Лише побіжно про долю низових земських органів у період цього протистояння згадують і дослідники земств доби Української революції [11-18]. Обійшла їх увагою й авторка пропонованої статті, яка у попередній публікації про земства УНР під російською окупацією обмежилася аналізом тих процесів, які відбувалися в цей час з губернськими земствами. Тому предметом даної статті є повітові та волосні земства УНР під окупацією більшовицької Росії.

Результати дослідження. Як і губернські земства, для більшовиків вони були лиш «п'ятим колесом до воза» [19, с. 35], «місцевим буржуазний апарат влади», який необхідно було замінити радами [20, с. 71]. На губернському рівні радикально так вчинити відразу після встановлення радянської влади в губернських центрах більшовики не наважувалися оскільки не мали власного апарату управління. Тому нерідко йшли на різного роду компроміси з губернськими земствами. На повітовому та волосному рівні, зазвичай, політика окупантів була більш прямолінійною і визначалась виключно їх ідеологічною упередженістю до земств.

Першими це відчули на собі земці Харківщини. Так, у середині лютого 1918 року озброєний солдатський загін припинив роботу Вовчанської повітової земської управи Харківської губернії. «Якийсь Канченко проголосив себе комісаром і почав арешти й обшуки», – повідомляла газета «Наша боротьба» [21]. Протягом лютого 1918 року від волосних земств Харківського повіту – Золочиво, Русько-Лозової, Мерефи, Циркунової, Одноробовки – були отримані повідомлення про їх ліквідацію Радами селянських, робітничих і солдатських депутатів [22]. У Коломакській волості Валківського повіту Харківської губернії 20 лютого 1918 року відбулося спільне зібрання Ради селянських депутатів, гласних волосного земства та демобілізованих солдат. Зібрання висловило недовіру волосній управі й більшості гласних волосного земства. Ініціатори зібрання наголошували на необхідності «видалення негідних членів правлячого круга, серед якого маються чорносотенці». Волосна управа на екстремому земському зібранні вирішила скласти свої повноваження. Але присутній на зібранні матрос заявив, що «управа та гласні повинні залишатися на своїх місцях доти, доки сільський сход відкритим голосуванням обере новий склад гласних і управу». Управа погодилася тимчасово продовжувати свою роботу [23].

У Покотилівській волості Харківського повіту в кінці лютого 1918 року відбулося багатолюдне зібрання мешканців волості з приводу долі волосного земства. Голова Покотилівського волосного земства повідомив, що волосний революційний комітет на чолі з Шарковим і Чухалдіним розглядали земство як орган, який «не відповідає вимогам часу і тому підлягає ліквідації». Зібрання не підтримало їх пропозицію. Голова волосного земства у своєму виступі наголосив на тому, що «волосне земство обране всім населенням, тому похід на нього з боку тих або інших осіб чи окремих груп необхідно вважати домаганням особистого характеру й насиллям над волею свідомої більшості». Більшість земців, які виступали на зібранні, з обуренням говорили про дії більшовиків за короткий час перебування їх при владі. Натомість один із очільників волосного революційного комітету Шарков у своєму виступі вказав на те, що «найбідніша частина населення не бере участі в новому будівництві життя», і дорікав земство, що воно нічого не зробило за 50 років існування, а «радянська влада, яка є народною владою, – наголосив він, – усе зможе зробити для народу». Прихильників радянської влади на зібранні було небагато, тому була прийнята резолюція на захист земства. Прийняте рішення не влаштувало більшовиків. Через день після зібрання ними були скликані збори найбідніших жителів Покотилівки, на яких була обрана Рада селянських депутатів на чолі із заможним домовласником Шарковим. Саме Раді були передані всі справи волосної земської управи [22].

Більшовики намагалися поширити свою владу в повітах і волостях Катеринославщини. Натомість повітові комісари, призначені ще Центральною Радою, докладали зусилля для збереження влади в повітах і волостях у земських органах влади. Зокрема, Олександрівський повітовий комісар Лазарів 26 січня 1918 року видав відозву «Всім волосним земським управам, начальникам міліції». У ній зазначав, що на теперішній стан на території УНР існує тільки одна законна влада Генерального Секретаріату та виконавці розпоряджень цієї влади – комісари, міські, земські та волосні самоврядування, обрані населенням на демократичних основах, і які діють згідно з чинним законодавством. У відозві повітовий комісар пропонував: «Так звані

військово-революційні комітети, які, безумовно, виступають проти законів, сіють смути в народі, повинні негайно бути ліквідовані як організації не корисні і навіть шкідливі. Ті з організацій або окремих осіб, які не бажають скоритися цьому розпорядженню, будуть притягатися до відповідальності» [24].

Маріупольській повітовий комісар Катеринославської губернії у зв'язку з майже щоденними повідомленнями про перевибори волосних земств, продовольчих і земельних комітетів 5 лютого 1918 року видав постанову, обов'язкову для всіх волосних земств повіту. У ній зазначалися умови, за яких були можливими перевибори: «По-перше, для перевиборів необхідна постанова сходу з указаною причиною такого рішення, по-друге, необхідна постанова всіх сільських сходів, які входять у цю волость, по-третє, у перевиборах повинно брати участь усе населення, яке має право голосу, перевибори вважаються законними, якщо в голосуванні взяла участь більшість населення» [25].

Таким чином, комісар намагався забезпечити хоча б якусь стабільність роботи земств і не допустити поширення анархії й паралічу влади на місцях, які могли спровокувати стихійні позачергові перевибори земських гласних чи просто розпуск земств.

У деяких випадках цього вдавалося досягти. Так, на зібранні Одиноківської волосної ради на початку лютого 1918 року було повідомлено про приїзд в Одиноківську волосну земську управу Новомосковського повіту Катеринославської губернії солдата-більшовика із заявою про скасування волосного земства. Члени Одиноківського земства дали тверду відповідь: «Не ви, дядю, повинні скасовувати земство, а той хазяїн, який його зібрав. Скличте хазяїнів-селян і тоді скасовуйте, а коли нас будете розганяти, то це буде тільки насильство». На що солдат-більшовик відповів: «Ну, подивимося!» [26].

Дійсно, на Катеринославщині було чимало випадків більш радикального вирішення долі земств. Саме так розгорталася подія у Верхньодніпровському повіті на початку лютого 1918 року. Влада в повіті була захоплена Радою робітничих, солдатських і селянських депутатів. Повітового земського комісара «радянська влада арештувала й відправила за ґрати в Катеринослав» [27].

Загалом, у Катеринославській губернії склалася своєрідна ситуація «двовладдя». Політичну владу, спираючись на силу збройних загонів, захопили ради. Проте переважна більшість земств продовжувала функціонувати. У їх віданні залишалася розгалужена структура шкіл, лікарень, дитячих притулків тощо. Перерва у фінансуванні цих закладів соціального забезпечення призвела б до згубних наслідків. Тому багато управ просто не виконували постанов «Советов» про їх розпуск і продовжували працювати. Наприклад, у Катеринославському повіті такі волосні земські управи, як Лоцмансько-Каменська, Нікольська, Каменська, Солонянська, Сурсько-Михайлівська, Карнаухівська, Карнаухово-Хуторська, Дієвська та Романківська, не визнали більшовицької влади й продовжували безперервно працювати [28]. Подібною була картина й у губернії в цілому.

Попри більш радикальну політику більшовиків у Чернігівській губернії, подібна ситуація склалася й там. Після встановлення більшовицького панування в Чернігівській губернії було розпочато організацію органів радянської влади. Більшовик З. Табаков згадував, що після захоплення влади «розташувались ми в приміщенні кабінету повітового земського комісара, який тихо канув у свою квартиру, задоволений тим, що про нього забули. Ми вирішили його не арештовувати» [29, с. 150]. Чернігівська рада робітничих і солдатських депутатів спробувала взяти на себе функції земської управи, але за відсутності власного апарату й досвіду «повітове земство продовжувало існувати і вело роботу під нашим негласним спостереженням», – згадував він. Через нетривалий проміжок часу більшовики ліквідували повітове земство, перетворивши його в повітовий земельний комітет.

У Новозибківському повіті Чернігівської губернії виконавче бюро Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів 13 січня 1918 року оприлюднило циркуляр про організацію органів радянської влади. Згідно з циркуляром усі органи самоуправління повинні були працювати в повному контакті з Радами. «Ті ж органи влади, які не визнають владу Рад і підуть таким чином проти волі трудового народу, будуть переобрані», – наголошувалося в циркулярі [30, с. 64].

Більшовики не обмежувалися проголошенням циркулярів. Нерідко справа доходила до збройного захоплення управ і арештів голів управ і земських гласних. Зокрема, голова Сосницької повітової земської управи М. Шматько розповідав, що 16 січня 1918 року йому було подано відношення від комісара Сосницької ради робітничих, солдатських і селянських депутатів такого змісту: «Із моменту утворення в Сосницькому повіті радянської влади, яка відображає справжню волю найбільшого селянства, солдат і робітників, втрачається будь-яка необхідність у паралельному існуванні будь-яких органів, які ніби-то висловлюють волю

народу, а насправді узурпували її. Виходячи з цих міркувань, Сосницька повітова рада робочих, солдатських і селянських депутатів оголошує земську управу розпущеною, функції управи переходять до відповідних радянських комісарів і комісій». На виконання цього рішення давалося 24 години. У разі його не виконання радянський комісар погрожував застосувати збройну силу, яка знаходилася в його розпорядженні.

Незабаром кабінет голови управи був зайнятий збройним загоном, голова управи заарештований і відправлений під конвоем разом із членами управи до приміщення ради. Згодом їх відпустили. Проте вже наступного дня приміщення управи було зайнято радою робочих, солдатських і селянських депутатів. Протестуючи проти свавілля більшовицької ради, Сосницька повітова земська управа заявила, що «єдиним правочинним і повноважним господарем повіту вона вважає повітове земське зібрання [...] і тільки перед таким зібранням управа вважає себе відповідальною і йому одному [погоджується – авт.] підпорядкуватися». Проте протистояти силі земці не могли. Єдине, на що вони спромоглися, – оголосили, що на час свого відсторонення знімають із себе відповідальність перед населенням за хід земського життя в повіті [31].

Більшовиків це не зупиняло. Так, на Стародубському повітовому з'їзді Рад, який проходив на початку лютого 1918 року було прийнято постанову про ліквідацію Стародубського земського зібрання. Натомість ухвалили організувати при виконавчому комітетові Рад відділи: земельний; харчовий; міліцію; земського, міського й посадського господарства [32, с. 123]. Стародубська земська управа відреагувала скликанням екстреного зібрання земських гласних і ухвалила постанову: «Зважаючи на те, що земське самоуправління обране загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням, не підлягати вимогам Рад і пропонувати земській управі припинити роботу лише під загрозою озброєної сили, але самим не лишати своїх постів» [32, с. 123].

Водночас не всі земці витримували радикальний військово-політичний тиск на них. 21 січня 1918 року в Понорницьку волосну земську управу Кролевецького повіту Чернігівської губернії голова волосної земської управи А.С. Париста надіслав заяву, у якій указав: «Справи волосного земства знаходяться не в кращому стані. Серед населення проявляється не тільки незадоволення, але й безпідставна злоба до членів управи. Я, як голова управи, зазнаю часткові нападки і ображення, навіть були спроби побити мене». Тому голова волосної земської управи прохав звільнити його з посади й таким чином позбавити від наклепів [33].

Деякі земства Чернігівщини намагалися пристосуватися до нових політичних умов. Так, 7 лютого Путивльське повітове земське зібрання визнало владу Рад, а 23 березня 1918 року, навіть, асигнувало 6 тис. крб на потреби повітового виконавчого комітету [32, с. 124]. Зрозуміло, що це був вимушений крок, зумовлений, з одного боку, радикальною позицією більшовиків і підконтрольних їм рад щодо земств, а з іншого – усвідомленням їх очільників своєї відповідальності за підтримку соціального й господарського життя на місцях.

Після встановлення влади в Полтавській губернії більшовики приступили до створення своїх органів влади в повітах і волостях. Зокрема, у Гадяцький повіт 14 січня 1918 року прибув озброєний загін більшовиків, – повідомляла газета «Рідний край». Повітовий комісар П. Базіченко залишив свою посаду «у зв'язку з переходом влади до рук більшовиків» [34]. Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів обрала повітовим комісаром П. Шияна [35]. Як повідомляла в січні 1918 року газета «Народная жизнь», у Костянтиноградському повіті «урядові установи захоплені більшовиками. Повітовий комісар засуджений до смертної кари [36].

У Лохвиці 22–24 січня 1918 року більшовики провели повітовий з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Головою виконкому Ради став меншовик-інтернаціоналіст Д. Прилипін. Після з'їзду Рад 24 січня 1918 року відбулося надзвичайне Лохвицьке повітове земське зібрання. На ньому з ініціативи Д. Прилипіна обговорювалося питання про взаємовідносини між земствами та Радами. Голова виконкому Ради вказував, що на губернському з'їзді Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів постановили «знищити земства й передати їх функції Радам», і висловлював надію, що «Лохвицьке повітове земство буде продовжувати свою роботу в контакт з Лохвицькою повітовою Радою». На запитання земців, що маєтсья на увазі під висловом «контакт земства з Радою», Д. Прилипін пояснив: «У зв'язку з тим, що вся влада переходить до Рад, тому до Рад повинна перейти влада над земствами, які зобов'язані продовжувати свою роботу і підкорятися Радам». Після нетривалих дискусій голова повітового земського зібрання В.Ф. Сенік виніс резолюцію: «Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів – організація революційна, яка займається збереженням завоювань революції і стоїть на охороні збереження прав своєї революційної демократії, а земство – організація господарська і культурно-просвітницька, обрана на широких демократичних засадах і являється у своєму складі строго демократичною». Після

обговорення пропозиції В. Сеника земське зібрання постановило: «Продовжувати свою роботу на користь трудовому населенню повіту, а взаємовідносини між земством і Радою визначаються характером покладених на них завдань». Зрештою, Д. Прилипін змушений був піти на компроміс і запропонував: «Тимчасово до другого повітового з'їзду Рад включити до складу повітового і волосних земств представників від Рад із метою передачі після з'їзду всіх функцій земств Радам» [37]. Але під час його виступу в залу засідання увірвалася озброєна група осіб і голова зібрання оголосив його закритим. Відтак прийняти будь-яке компромісне рішення так і не вдалося.

Як наслідок, у волосних земствах повіту прокотилася хвиля відставок їх очільників та членів управ. Так, голова Чорнухівської волосної земської управи Лохвицького повіту М. Лисенко і член управи О. Гринько подали заяви про звільнення з посад [38]. На надзвичайному Свиридівському волосному земському зібранні Лохвицького повіту Полтавської губернії 23 січня 1918 року були заслухані заяви голови управи О.Ф. Терешкевича і членів управи Т.К. Косенка, Я.С. Редьки, С.К. Шиші про звільнення їх із посад «через неможливість працювати у створених умовах» [39].

Сповна відчули на собі земці Полтавщини й тиск з боку демобілізованих солдат, які опинилися в полоні більшовицької пропаганди й намагалися різними методами змінити склад земств. Так, на надзвичайному зібранні Лукського волосного земства Лохвицького повіту Полтавської губернії 9 лютого 1918 року обговорювали становище земства у зв'язку з незадоволенням солдатами волосним земством і особливо управою. Зібрання прийняло резолюцію: «По-перше, проведення перевиборів ще більше порушить роботу земства, по-друге, солдати, які знаходяться в полоні, з поверненням додому також вимагатимуть надати їм права взяти участь у виборах. Тому, – зазначалося в резолюції, – волосне земське зібрання вправі морально та юридично далі продовжувати свою роботу доти, поки більша половина солдат не повернеться з полону та військових частин» [40]. Того ж дня Кременчуцькому надзвичайному повітовому земському зібранню Полтавської губернії було надіслано доповідь про надання повітовій земській управі права переобрання нинішнього складу волосних земських управ і гласних. Автори доповіді пояснювали, що з проголошенням демобілізації та поверненням солдат додому на місцях із боку солдатів виникали вимоги про переобрання складу управ і гласних, а як головна підстава для переобрання вказувалося, що «гласні за своїми політичними поглядами не відповідають духу часу» [41].

Після встановлення радянської влади в Миргородському повіті Полтавської губернії 24 лютого (11) 1918 року було проведене надзвичайне повітове земське зібрання. Голова повітової земської управи Р.М. Ведмідь оголосив, що збори скликані за вимогою начальника польового штабу червоного українського козацтва Д. Чайки з приводу організації влади в повіті. Д. Чайка у своїй промові стверджував, що «в Україні повинна бути встановлена тільки влада робітників і селян [...], а земське самоврядування, яке обране трудовим народом, якщо почуває себе в силах іти поруч із цими організаціями, то добре – може залишатися, коли почуває, що не може творити волі трудового народу, то повинно піти геть». Далі начальник польового штабу продовжував, що для організації влади Рад у Миргороді тимчасово створений ревком і «земство повинно поруч іти з цим комітетом на підмогу пролетаріату, коли ж не буде йти поруч, то [земство – авт.] буде усунено». Потім Д. Чайка змалював долю земств після остаточного встановлення влади Рад: «Самоврядування перейдуть під відання ревкомів і тільки до нього повинні звертатися. Коли селяни скажуть, що наше самоврядування демократичне і їх задовольняє, то воно залишиться, але всі буржуазні елементи, які присмокталися до самоврядування, – повинні піти».

Також доповідач говорив про необхідність допомоги земств у налагодженні різних сфер соціально-економічного життя. Тому «воєнно-революційний комітет бажає чути голос земських зборів, чи буде воно йти назустріч, і коли так, то нам легше буде спрямовувати свою роботу. Тепер же наші завдання – взяти все господарство у свої руки, поставити контроль на млинах, фабриках, заводах та ін. Коли ви – виборці від трудового народу, то ви повинні це зробити». Далі Д. Чайка закликав земців: «Ви повинні визнати владу Рад, хто не погодиться, повинен піти із самоврядування. Ми всі рівні, ви повинні визнати братерство, забути національну сварку і як один стати під червоне революційне знамення».

Вислухавши доповідь Д. Чайки, гласний Н.М. Шейтельман від імені фракції українських соціал-революціонерів запропонував резолюцію: «Миргородські земські збори, які не раз висловлювали готовність і необхідність спиратися у своїй діяльності на організовану волю революційних мас трудового народу, і нині заявляють, що будуть виконувати покладені

на нього обов'язки, поки народ зніме уповноваження зі своїх обранців». Резолюцію фракції земські збори одногосно прийняли [42].

У тих повітах, де ліквідували земства, більшовики створювали свої органи влади або призначали осіб, які були прихильні до їхньої влади або тих, якими легко було керувати. Наприклад, як згадував В. Андрієвський, у Гадяцькому повіті більшовики призначили завідуючим одного з відділів земств старого земського діяча дядька Гавагу. Колишній голова повітової земської управи взяв Гавагу на посаду порт'єрним управи. «Але він не міг виконувати цієї роботи, бо був дуже сонливим і весь час спав коло одягу. Тепер він важно роз'їздив по повіту на земських конях у фаєтоні і покурював собі люльку. Решта більшовицьких повітових і міських комісарів була в тім же роді» [43, с. 176].

У Волинській губернії, як зазначав О. Дем'янюк, уже до кінця 1917 року більшість повітових міст перебувала під впливом більшовиків і демобілізованих солдат, які їх підтримували [44, с. 135]. Підконтрольні їм Ради почали оголошувати про перехід влади на місцях до них. Більшовики використали солдатські багнети для фізичного усунення земських органів. Зокрема, у доповіді Рівненської земської управи повітовому зібранню зазначалося, що 27 грудня 1917 року більшовиками був заарештований «Рівненський голова управи Сумневич, а дещо раніше замісник голови Денисенко» [45, с. 82]. Голова Аннопольської волосної земської управи 8 січня 1918 року доповідав Острозькому повітовому комісару, що «солдати, які прибули додому, здебільшого зі зброєю розповсюджують серед односельців дух більшовиків, які ні законів Тимчасового уряду, ні розпоряджень Центральної Ради не визнають, заявляють, що розпорядження обов'язкові для місцевого населення лише ті, які вони самі створюють. Тому волосна земська управа ігнорується, а замість неї в кожному селищі сільській комітет виконує функції і земельного комітету на чолі із сільським комісаром, який обирається майже кожен місяць» [46, с. 109].

Не кращою була й ситуація на Херсонщині. Тут питання про долю земських управ, міських дум стало предметом обговорення на губернських і повітових з'їздах Рад. Так, 7 лютого 1918 року відбувся Херсонський з'їзд селянських депутатів, де вирішувалося питання про подальше управління земським господарством. Після прочитаних доповідей, з'їзд постановив: «Повітове і волосні земські самоврядування як такі, що не відповідають вимогам революційного народу і мають у своєму складі представників паразитичних класів [...] – ліквідувати в міру організації радянської влади, негайно. Апарати ж самоврядувань зберігаються як секції Рад. Усі справи земського господарства: повітового і волосних – переходять у розпорядження всього населення в особі Рад» [47, с. 232].

Висновки. Таким чином, повітові та волосні земства Української Народної Республіки після окупації її території військами більшовицької Росії розділили долю своїх губернських візаві – вони були ліквідовані як демократичні органи місцевого самоврядування сільського населення. Ідеологічне та політичне несприйняття земств більшовиками загалом, імплементація земств України в контекст Української революції, зокрема, визначило той радикалізм, до якого вдавалися окупанти та місцеві колабораціоністи особливо у ставленні до повітових та волосних земств, які були найтісніше зв'язані з місцевим населенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гамрецький Ю. До питання про встановлення влади Рад на місцях. У боротьбі за Жовтень. Київ. 1981. С. 39 – 52.
2. Гамрецький Ю. М. Ради робітничих депутатів України в 1917 р. (Період двовладдя). Київ: Наукова думка, 1966. 218 с.
3. Харитонов В. Л. Лютнева революція 1917 року на Україні. Харків: ХДУ, 1966. 258 с.
4. Андреев А. М. Местные Советы и органы буржуазной власти (1917 г.). Москва: Наука, 1983. 331 с.
5. Молостов В. А. За владу Рад! Боротьба трудящих України за перемогу Великого Жовтня і зміцнення Радянської влади (1917 – 1920 р.р.). Український історичний журнал. 1968. № 3. С. 148 – 149.
6. Тригуб П. М. Ліквідація міських дум і земств у період боротьби за встановлення і зміцнення радянської влади на Україні (грудень 1917 р. – березень 1918 р.). Питання історії народів СРСР. Харків. 1972. Вип. 13. С. 24 – 31.
7. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: монографія. Київ: Либідь, 1999. 976 с.
8. Верстюк В. Українська Центральна Рада: навчальний посібник. Київ: Заповіт, 1997. 341 с.
9. Турченко Ф. Г. Українська революція: 1917 – початок 1918 р. р.: Проблеми, пошуки, узагальнення. Запоріжжя: Просвіта, 1998. 262 с.
10. Томюк І. М., І. Д. Антоник. Військово-політична діяльність у період становлення влади Української Центральної Ради. Військово-науковий вісник. Львів, 2008. Вип. 10. С. 201 – 213.
11. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России. Москва: Наука, 1990. 264 с.

12. Ревергук В. Полтавщина в українській революції 1917-1920 рр. Полтава: АСМІ, 1996. 100 с.
13. Лозовий В. С. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.р.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2010. 466 с.
14. Гвоздик В. С. Земства України в умовах революційних потрясінь 1917 року. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя. 2010. Вип. ХХІХ. С. 98-105.
15. Гуцалюк І. О. Українські національні органи влади на Волині (1917-1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац.ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. 17 с.
16. Козаченко А. І. Земське самоврядування та встановлення більшовицької влади на території Полтавської губернії (1917 – 1920 р.р.). Вісник академії правових наук України. Харків. 2009. № 4 (59). С. 79 – 87.
17. Верховцева І. Діяльність земств Правобережної України (1911 – 1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ізмаїльський держ. гуманітарний ун-т. Ізмаїл, 2004. 240 с.
18. Стецюк В. Б. Земства Правобережної України в період української національно - демократичної революції 1917 – 1920 рр: дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільській, 2008. 240 с.
19. Ленин В. И. Гонители земства и Аннибалы либерализма: Полное собрание починений: в 55 т. Москва: Изд – во политической литературы, 1958 - 1965. Т. 5: Май – декабрь 1901. 557 с.
20. История гражданской войны в СССР. 1917 – 1922: в 4 т. / ред. С. Д. Найда. Москва: Госполитиздат, 1958. Т. 3: Упрочнение Советской власти. Начало иностранной военной интервенции и гражданской войны (ноябрь 1917 г. – март 1919 г.). 679 с.
21. Комиссародрержавие. Наша борьба. 1918. 19 февраля. (№ 210). С. 4.
22. Раскассирование волостных земств. Жизнь России. 1918. 5 марта. (№ 22). С. 4.
23. Земство разрушается. Жизнь России. 1918. 23 февраля. (№ 15). С. 5.
24. Копії матеріалів про боротьбу за встановлення влади в Україні // ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 5. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 10.
25. Прийняття до відома і керівництва урядовими розпорядженнями // ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1556. Оп.1. Спр. 1. Арк. 3.
26. Наш край. Народная жизнь 1918. 19 февраля. (№ 25). С. 4.
27. Земская жизнь. Верхньодніпровське життя. 1918. 18 квітня. (№ 2). С. 4.
28. В уездной земской управе. Народная жизнь. 1918. 11 апреля. (№ 42). С. 3.
29. Табаков З. Октябрьская революция в Черниговщине. Летопись революции. 1922. №1. С. 143-170.
30. Циркуляр виконавчого бюро Новозибківської повітової Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів про організацію органів радянської влади в повіті. Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов 1917 – 1919 г.г. Сборник документов. Чернигов: Облтипография, 1957. 475 с.
31. Гласным Сосницкого земства и всем гражданам от Сосницкой уездной земской управы. Черниговская земская газета. 1918. 1 марта. (№ 13 – 14). С. 5.
32. Щербаков В. Жовтневий період на Чернігівщині. Літопис революції. 1928. № 1 (28). С. 115-137.
33. Про волосне земство // ЦДАВО України. Ф. 1523. Оп.1. Спр. 22. Арк. 15.
34. Оповіщення. Рідний край. 1918. 15 квітня. (№ 11). С.2.
35. Події останнього часу. Рідний край. 1918. 31 січня. (№ 4). С.2.
36. Большевики и Украина. Народная жизнь. 1918. 20 января. (№ 12). С. 4.
37. Виписки з газет про боротьбу Червоної армії з німецькими військами; опір селян і робітників Полтавщини проти німецького окупаційного уряду, про створення органів Радянської влади на місцях // ДАПО. Ф. п-7. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 61-63.
38. Чернукское волостное земство. Лохвицкое слово. 1918. 9 февраля. (№ 9). С. 4.
39. Кризис Свиридовского земства. Лохвицкое слово. 1918. 30 января. (№ 6). С. 3.
40. Лукское земское собрание. Лохвицкое слово. 1918. 27 февраля. (№ 13). С. 5.
41. Доклади Кременчуцької повітової земської управи // ЦДАВО України. Ф. 1618. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 25.
42. Виписки з газет про боротьбу за встановлення радянської влади на Полтавщині, створення органів радянської влади в Хорольському, Миргородському, Лубенському та інших повітах // ДАПО. Ф. п-7. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 52-55.
43. Андрієвський В. З минулого. Нью-Йорк: Горевля, 1963. Т. 2: 1917 рік на Полтавщині. 209.
44. Дем'янюк О. Волинська губернія в січні – лютому 1918 р. Наукові записки національного університету «Острозька академія». Історичні науки. 2009. Вип. 14. С. 134-142.
45. Прищеп О.П. Діяльність земств на Рівненщині. Наукові записки. Рівненський краєзнавчий музей Рівне, 1996. Вип. 1. С. 76-84.
46. Донесення Аннопольської волосної земської управи. Борьба трудящихся Вольни за власть Советов (март 1917 г. – декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов. Житомир: Житомирское областное изд-во, 1957. 480 с.
47. Резолюция Херсонского уездного съезда Советов крестьянских депутатов о создании органов Советской власти в уезде. Борьба за Великий октябрь на Николаевщине (февраль 1917 г. – март 1918 г.). Сборник документов и материалов. Николаев: Партийный архив Николаевского обкома КП Украины, 1957. 303 с.

MANAGEMENT AND MARKETING

**STRATEGIE WZAJEMNEGO ODDZIAŁYWANIA
KONKURENCYJNEGO STRUKTUR BIZNESOWYCH
WE WSPÓŁCZESNYCH WARUNKACH RYNKOWYCH**¹Natalia Mychalczyszyn, Dr²Iryna Skrebets, Mgr

Ukraina, Lwów, Uniwersytet narodowy "Politechnika Lwowska"

¹Docent katedry ekonomiji teoretycznej i stosowanej²Doktorant katedry ekonomiji teoretycznej i stosowanejDOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws/31102018/6187**ARTICLE INFO****Received:** 16 August 2018**Accepted:** 19 October 2018**Published:** 31 October 2018**KEYWORDS**competitive interaction,
market strategy,
market niche,
consumer need,
market profitability,
competitive struggle.**ABSTRACT**

The article analyses firms' behaviour in the market in conditions of competitive interaction. The competitive strategies and conditions for their implementation are explored. The authors show that strategies used by business structures can be friendly or hostile in view of market niche capacity, market profitability and consumer needs volatility. The authors deny the impossibility of one competitor domination in the market, since the desire to maximize profits and competitive behaviour harmonization can lead to the elimination and prevention of market competition. The conditions under which an enterprise will seek to leave a niche and create a new one, in which there will be no competition as such, are determined. Based on the interrelation of "disadvantages-motives-needs-demand", the authors establish the interconnection between consumer demand and company's tasks creation, which have to be performed to consolidate the position in the occupied market niche.

Citation: Natalia Mychalczyszyn, Iryna Skrebets. (2018) Strategie Wzajemnego Oddziaływania Konkurencyjnego Struktur Biznesowych we Współczesnych Warunkach Rynkowych. *World Science*. 10(38), Vol.2. doi: 10.31435/rsglobal_ws/31102018/6187

Copyright: © 2018 Natalia Mychalczyszyn, Iryna Skrebets. This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

Wstęp. Większość rynków można określić jako nie zmonopolizowane, czyli takie, na których działa różna ilość wzajemnie oddziałujących przedsiębiorstw. Typ wzajemnego oddziaływania przedsiębiorstw nie ma stałego charakteru, gdyż raczej zależy od cech samego rynku i wpływu szeregu czynników. Jednak dla określenia strategii wzajemnego oddziaływania konkurencyjnego struktury biznesowe muszą analizować warunki rynków, prognozować ich zmiany i wybierać sposób adaptacji, który pozwoliłby przedsiębiorstwu zabezpieczyć własny wzrost ekonomiczny w obecnej lub nowej niszy rynkowej. Celem zaprezentowanych tu badań jest analiza strategii wzajemnego oddziaływania konkurencyjnego ze szczególnym uwzględnieniem czynników, jakie na nie wpływają. Dla osiągnięcia wyznaczonego celu analizę oparto na koncepcjach strategii wzajemnego oddziaływania rozwiniętych przez M. Portera, F. Kotlera, A. Yudanowa, A. Tompsona oraz J. Stricklanda. Za pomocą metody porównawczej pokazano strategię wzajemnego oddziaływania konkurencyjnego, które można traktować jako przyjazne lub wrogie. Posługując się metodą analizy i syntezy oraz metodą graficzną, pokazano korelacje pojęć „poczucie braku – motyw – potrzeba – popyt” i zadania, które przedsiębiorstwo musi wykonać dla zmiany niszy rynkowej.

Wyniki badań. Strategie wzajemnego oddziaływania konkurencyjnego.

Rynek jako kategoria ekonomiczna należy do formacji dynamicznych, które mają własny cykl życia uzależniony od czynników zewnętrznych i wewnętrznych. Taka dynamiczność jest uwarunkowana w pierwszej kolejności przez prawo popytu i podaży, zgodnie z którym istnienie popytu i zmiany w tym zakresie będą odpowiadać zmianom w sferze podaży. Właśnie równowaga ta stanowi niezbędny warunek do istnienia rynku. Innymi słowy pozostaje niezmienną tezę, jakoby dla jakiegokolwiek produktu lub usługi rynek będzie istniał tylko przy równowadze popytu i podaży.

Niezależnie od potencjału rozwojowego zespołu czynników wytwórczych oraz sukcesów w poziomie zyskowności firmy na rynku zawsze będą walczyć o konsumenta jako osobę stwarzającą popyt na produkt, który każda z firm proponuje na rynku. Takie uzależnienie firmy od konsumenta stwarza wzajemne oddziaływania rynkowe i kształtuje różne strategie, które firmy wykorzystują dla utrzymania lub zwiększenia własnego udziału w rynku.

Spośród strategii wzajemnego oddziaływania rynkowego najważniejsze zostały zaproponowane przez M. Portera, F. Kotlera, A. Yudanowa, A. Tompsona oraz J. Stricklanda.

M. Porter określił strategię konkurencyjną jako staranie firmy o zajęcie stabilnej i wygodnej pozycji w branży, która pozwoli jej przeciwdziałać wpływowi sił konkurencyjnych, wliczając zyskowność długoterminową [5, s.25-26]. Oznacza to, że firmy w trakcie wzajemnego na siebie oddziaływania i podejmowania decyzji zarządczych kierują się najpierw własną zyskownością i perspektywą długoterminowego istnienia na konkretnym rynku. Zgodnie z tą teorią będzie się rozwijać pomiędzy strukturami biznesowymi zacięta walka konkurencyjna o zysk, a stąd – o konsumenta.

F. Kotler, R. Berger i N. Bikhoff twierdzą, że firmy dla zagwarantowania swojego wzrostu rynkowego powinny bronić swój udział w rynku. Dlatego przedsiębiorstwa muszą zabezpieczyć średni poziom własnego wzrostu i wartość firmy dla akcjonariuszy m.in. poprzez inwestowanie i zwiększanie rozmiaru firmy, co będzie świadczyć o wzroście płynności finansowej i zyskowności. Wspomniani autorzy twierdzą także, że we wzroście firmy zawsze istnieje minimalny poziom optymalności w rozmiarze przedsiębiorstwa, powyżej którego nie obniżają się koszty produkcji. Uwzględniając potrzebę wzrostu i obrony udziału rynkowego, przedsiębiorstwa działające w środowisku rynkowym mogą zastosować następujące strategie wzrostu – innowacje oraz branding, narzucanie nowych zasad gry innym graczom na rynku, globalizacja, portfel sfokusowany, zmniejszenie integracji pionowej przez outsourcing, obecność na rynku i konsolidacja przez fuzje i przejęcia, budowanie sieci/partnerstw/wirtualizacja [5]. Strategie wzrostu mogą zatem obejmować istniejące środowisko konkurencyjne, jak i być skierowane na kształtowanie odrębnej niszy rynkowej, w której konkurenci będą nieobecni, jak w przypadku wykorzystywania strategii „innowacje i branding”.

Zajęcie nowej niszy rynkowej może nie tylko wynikać z zamiaru firmy wyjść poza granice walki konkurencyjnej. W przypadku osiągnięcia przez firmę szczytu płynności finansowej i zyskowności we własnej niszy rynkowej, i zakładając osiągnięcie optymalnego rozmiaru firmy, powyżej którego dalszy wzrost jest już niemożliwy, firma może podjąć decyzję o wchodzeniu do nowej niszy rynkowej.

Jeśli firma nadal planuje funkcjonować w aktualnym środowisku rynkowym, wzajemne oddziaływanie konkurencyjne może być skierowane zarówno na współpracę, jak i na walkę konkurencyjną, w której wygra silniejszy. Tak samo zależnie od tego, czy konkurenci postrzegają zachowanie danej firmy jako przyjazne lub wrogie, można wyróżnić też przyjazne lub wrogie strategie narzucania nowych zasad gry innym graczom na rynku, takich jak globalizacja, portfel sfokusowany, zmniejszenie integracji pionowej przez outsourcing, obecność na rynku i konsolidacja przez fuzje i przejęcia, budowanie sieci/partnerstw/wirtualizacji.

Determinując istotę wzajemnego oddziaływania konkurencyjnego, przedsiębiorstwa mogą wybierać pomiędzy dwoma jej rodzajami – wzajemnego oddziaływania konkurencyjnego według konsumenta lub wzajemnego oddziaływania konkurencyjnego według dostawcy. Bruce H. Clark zaznacza, że konkurenci oddziałują wzajemnie na siebie, jeżeli ich relacje trwają przez jakiś czas, cechują się wzajemnym wpływem, od którego zależy osiągnięty wynik na rynku. Dlatego wzajemne oddziaływanie konkurencyjne może mieć cechy walki lub współpracy [11]. Pomimo że uczestnictwo w wojnie konkurencyjnej wymaga dużych kosztów, firmy mogą zgadzać się na wykorzystanie agresywnych strategii konkurencyjnych dla osiągnięcia dominującej pozycji na rynku.

Natomiast A. Yudanow w swojej teorii konkurencji stwierdza, że dominowanie jednego typu firm na rynku jest niemożliwe, ponieważ firmy różnego typu stwarzają stałe zagrożenie dla drugich. Konkurencja nie polega na walce silniejszego przeciw słabszemu, lecz na złożonej interakcji w walce konkurencyjnej, w ramach której siła cechuje duże firmy-wiolenty, elastyczność – małe firmy-komutanty, przystosowanie do szczególnych segmentów rynku – specjalistyczne firmy-patienty, a

przewaga pionierów rynku – firmy-eksploranci. Zdaniem A. Yudanowa taka różnorodność firm i relacji nie może całkowicie zniknąć z rynku z powodu zróżnicowanych potrzeb konsumentów [9].

Ze względu na różne potrzeby konsumentów, o ile firmy są w stanie zidentyfikować je i odnaleźć sposób na ich zaspokojenie, istnienie różnorodnych firm na poszczególnych rynkach jest rzeczywiście potrzebne. Taka różnorodność wynika też z tego, że dzięki posiadaniu różnych przewag firmy swoim zachowaniem zapewniają w ogóle istnienie tego rynku i przyczyniają się do rozwoju gospodarczego. Poza tym istnieją rynki, w których zyskowność jest ograniczona, takie jak owe, w których konsument nie jest bardzo wrażliwy na rynkowe zmiany i istnieją warunki dla całkowitego usunięcia lub niedopuszczania konkurencji na rynkach w wyniku kooperacji firm i koordynacji zachowania konkurencyjnego. Według regulacji prawnej dotyczącej konkurencji na Ukrainie wyraźnie określono wypadki, w których wzajemne oddziaływanie konkurencyjne będzie potraktowane jako naruszenie prawa. Na przykład, w artykule nr 5 Ustawy „O ochronie konkurencji ekonomicznej” zaznaczono, że za skoordynowane zachowanie uważają się czynności, w wyniku których przedsiębiorstwa układają umowy między sobą lub przyjmują decyzje w jakiegokolwiek formie, które mają na celu niedopuszczenie, usunięcie lub ograniczenie konkurencji. Takie działania zostaną potraktowane jako antykonkurencyjne, a ich prowadzenie jest prawnie zakazane [2, art. 64].

Wzajemne oddziaływanie konkurencyjne nie może bazować tylko na bieżącym stanie funkcjonowania firmy. Decyzje zarządcze, które firmy podejmują w okresie krótkoterminowym, mogą mieć wpływ na pozycje rynkową w perspektywie długoterminowej zarówno samej firmy, jak i jej konkurentów. Dlatego, zgodnie z modelem zarządzania strategicznego zaproponowanym przez A. Tompsona i J. Stricklanda, według którego podstawą podejmowania decyzji zarządczych jest osiągnięcie integracji bieżącej działalności przedsiębiorstw i celów w przyszłości, należy oceniać obecną skuteczność, analizować bieżącą sytuację rynkową i na podstawie tych elementów kształtować nowe idee i możliwości rynkowe [13]. Dla skutecznego funkcjonowania w okresie długoterminowym firmy muszą analizować zajmowaną pozycję rynkową i prognozować zmiany w przyszłości, uwzględniając czynniki powodujące te zmiany na rynku.

Czynniki wzajemnego oddziaływania konkurencyjnego

Na wzajemne oddziaływanie konkurencyjne wpływają różne czynniki, William P. Putsis, Jr. i Ravi Dhar wyszczególniają następujące:

- nisza towarowa, którą zajmuje firma
- stopień władzy rynkowej pomiędzy grupami strategicznymi
- elastyczność popytu rynkowego [12].

W przypadku czynnika „nisza towarowa firmy” to nasycenie towarowe rynku, podział rynku pomiędzy istniejącymi konkurentami i zyskowność rynkowa będą determinować decyzję firmy o pozostaniu w zajmowanej niszy towarowej albo o jej opuszczeniu i sformowaniu nowej niszy rynkowej.

Stopień władzy rynkowej pomiędzy grupami strategicznymi będzie determinować swobodę działalności gospodarczej, w tym także zależność od innych struktur w podejmowaniu decyzji zarządczych. W przypadku walki rynkowej pomiędzy grupami strategicznymi rzeczywiście będzie się toczyć zacięta walka konkurencyjna. Według teorii A. Yudanowa to jest walka pomiędzy firmami-wiolentami.

Elastyczność popytu rynkowego jest jednym z czynników, na podstawie którego można wyznaczyć nastawienie konsumentów do realizowanych przez firmy strategii konkurencyjnych. W praktyce na każdym rynku firmy nie mogą orientować się tylko na konkurentów, walczyć z nimi o konsumenta i modelować swoje zachowanie rynkowe, zaniedbując konsumenta. Czy będzie firma realizować agresywne zachowanie w zwiększeniu udziału w rynku, czy będzie współpracować z konkurentami i bronić swój udział rynkowy, konsument nie zawsze będzie akceptować firmę w taki sposób, jakby tego chciała sama firma. Będą pojawiać się takie sytuacje rynkowe, w których agresywne zachowanie poszczególnych firm odwrotnie zniechęci konsumenta, który nie będzie się zgadzać ze zbyt szybkim tempem zmian na rynku i nie będzie pewny, że takie zmiany będą dla niego korzystne.

Ponadto jednym z najważniejszych czynników kształtujących rynkowy i indywidualny popyt, od którego zależy skuteczność przedsiębiorstwa w sprzedaży towarów, jest zmienność potrzeb konsumenta. Dla badania tego czynnika firmy muszą stwarzać portret psychologiczny konsumenta, który zapewni na 99% przypadków skuteczność zbytu towarów. Taki portret przewiduje też informowanie konsumenta o towarze w zrozumianej dla niego formie i w taki sposób, żeby przedstawić jakościowe cechy towaru, jego praktyczne stosowanie i otrzymaną od niego satysfakcję [6].

Na podejmowanie przez konsumenta decyzji o nabyciu jakiegoś towaru wpływają następujące czynniki:

- możliwość nabycia towaru
- możliwość korzystania z towaru biorąc pod uwagę jego obsługiwanie
- możliwość utylizacji towaru lub opakowania po zużyciu [1, 187-191].

Każda z wymienionych powyżej możliwości ma różny stopień wpływu na konsumenta. Na Ukrainie podczas podejmowania decyzji o nabyciu towaru przez konsumenta dominują możliwości nabycia oraz używania. Natomiast wpływ możliwości utylizacji jest minimalny z powodu niskiego poziomu kultury ekologicznej, którą kierują się konsumenci podczas podejmowania decyzji.

Badając popyt konsumenta, przedsiębiorstwom warto uwzględnić designerską teorię, według której konsument, podejmując decyzję o nabyciu towaru, kieruje się:

- Świadomością – to znaczy potrzebą, która skłania do zakupu
- Torbą – to znaczy wartością, którą stanowi towar i jego cena;
- Sercem – to znaczy emocjonalnym magnesem, stworzonym przez designera [7, 152-153].

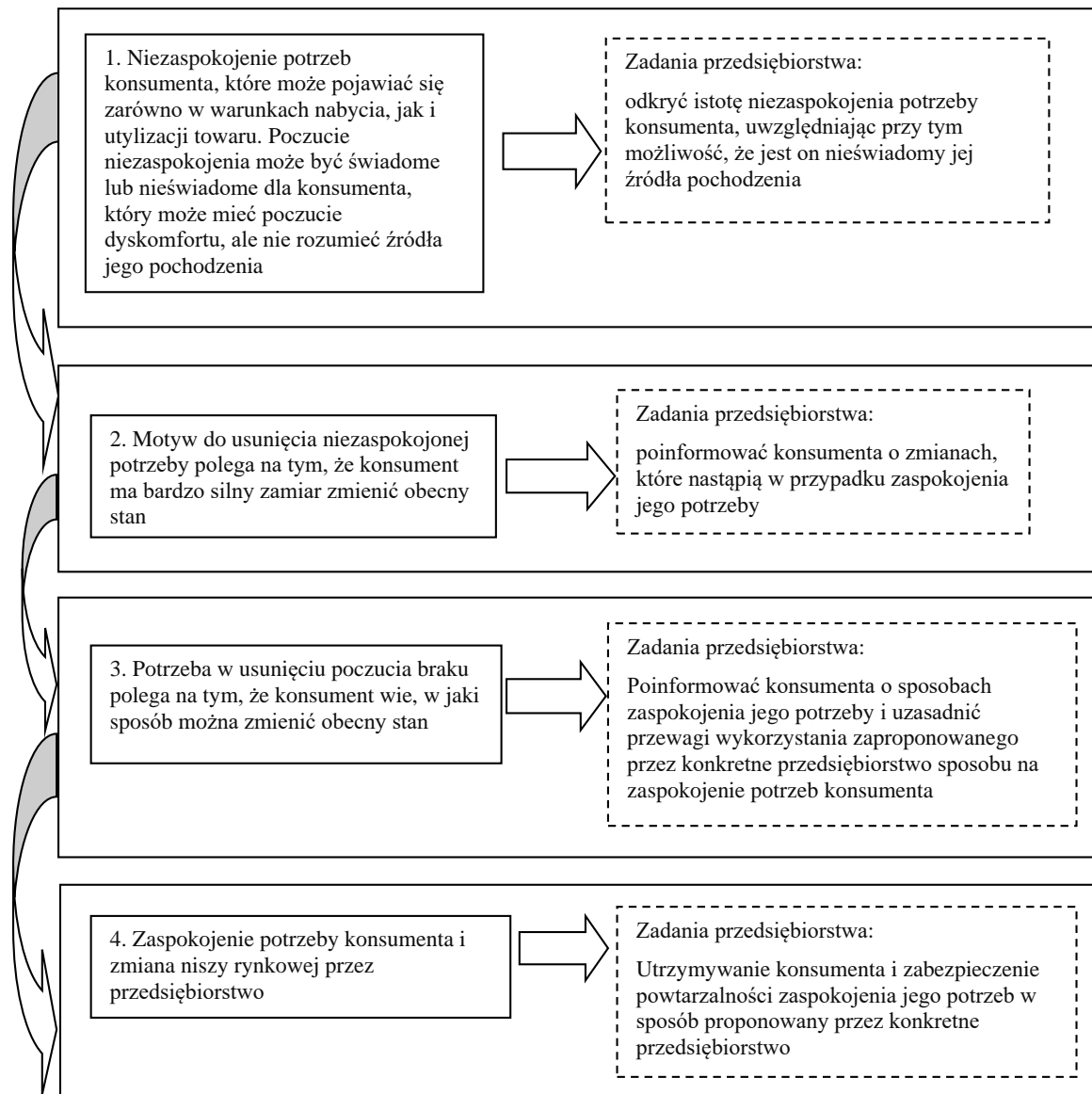
Determinując strategię konkurencyjną wzajemnego oddziaływania, firma musi badać popyt, który opiera się na korelacji „poczucie braku – motyw – potrzeba – popyt” [10, 193-199]. Zgodnie z założeniami A. Zozulewa poczucie braku można dzielić na dwa rodzaje – aktualny, który wymaga natychmiastowego zaspokojenia, wywołuje motyw oraz określa konkretną formę odpowiadającą osobie, która odczuwa potrzebę. Natomiast za potrzebę uważa się siłę nabywczą towaru, która kształtuje popyt [3].

Przedsiębiorstwa i konsumenci, którzy już mają sformowaną siłę nabywczą i mogą naprawdę kupić towar, wzajemnie na siebie oddziałują. Tacy konsumenci są prawdziwi i właśnie kształtują popyt. Jeśli firmy działają w otoczeniu konkurencyjnym, to główna walka toczy się o konsumenta posiadającego siłę nabywczą. Właśnie on w konkretnym czasie jest gotowy do nabycia odpowiedniego dla niego towaru, jeśli tylko taki towar jest dostępny na rynku.

W wypadku wybrania strategii wyjątkowości, poszukiwania unikatowej niszy w celu wyjścia poza granice walki konkurencyjnej, przedsiębiorstwa muszą wyzyskać poczucie braku lub niezaspokojonych potrzeb u konsumenta, które przy istnieniu pewnych motywów przetwarzają się w potrzeby. Z tego wypływa, że pomiędzy niezaspokojeniem popytu konsumenta, motywem, potrzebą a zmianą niszy rynkowej istnieje bezpośrednie połączenie (Rys. 1).

W przypadku wykonania przez przedsiębiorstwo określonych zadań na każdym etapie kształtowania popytu konsumenta (Rys. 1), ono może wyjść poza granice obecnej niszy rynkowej, sformować i podtrzymać popyt konsumenta i w konsekwencji obronić swoją pozycję rynkową.

Nie mniej ważna w strategiach wzajemnego oddziaływania konkurencyjnego jest zdolność przewidywania zmian w popycie i podaży rynkowych. Osiągając pożądaną poziom zyskowności, firma musi ciągle monitorować rynek, dostrzegać zagrożenia wpływające z wejścia na niego nowych graczy, co może spowodować istotne zmiany w rozmiarach udziałów rynkowych i zmienić preferencje konsumentów. Dlatego ważne zadanie dla przedsiębiorstwa w podejmowaniu decyzji o rozwoju i zmianie niszy rynkowej stanowi budowanie systemów prognozowania i wykrywania zmian rynkowych. A. Sływocki stwierdza, że jeśli przedsiębiorstwo może stworzyć dość podatny na szybkie reakcje system wczesnego ostrzegania w celu wykrywania nowych zagrożeń, to będzie mogło zarezerwować sobie dość dużo czasu na usuwanie ryzyka związanego z pojawieniem się nowego konkurenta. Z reguły ryzyko jest duże, złożone i potencjalnie może dotyczyć każdego aspektu działalności gospodarczej przedsiębiorstwa, ale on nigdy nie stanowi nagłego zjawiska [7].

Rys. 1. Korelacja pojęć „poczucie braku – motyw – potrzeba – popyt” i zadań przedsiębiorstwa dla zmiany niszy rynkowej.

Źródło: Badanie własne z wykorzystaniem teorii korelacji pojęć „poczucie braku – motyw – potrzeba – popyt” autorów A. Yakowlewa i L. Łarka „Szczegóły wyboru metody badania popytu konsumentów” Wydawnictwo ŻDTU 2014, №3(69), s.193-199.

Z poprzednich założeń wynika, że preferencje konsumentów i ich potrzeby nie zmieniają się raptem i rezygnacja konsumenta z nabycia towaru też nie stanowi nagłego wypadku. Zanim konsument zdecyduje się zrezygnować z używania towarów określonej firmy, na pewno będzie narastać jego niezadowolenie, które w przypadku pojawienia się alternatywy w nabyciu towaru (wejście na rynek nowej firmy, polepszenie działalności istniejących na rynku firm itp.), skłoni go do wybrania innego sprzedawcy. Dlatego w celu zachowania rozmiaru udziału rynkowego lub jego zwiększenia przedsiębiorstwo powinno realizować strategię zapewniającą utrzymywanie istniejących konsumentów i prognozowanie zmian ich preferencji.

Dla uniknięcia porażek warto, aby firma podejmowała decyzje zarządcze, które racjonalnie uwzględniałyby osiągnięcia, straty i prawdopodobieństwa. Warto zaznaczyć, że przy wprowadzaniu nowości firma będzie musiała liczyć się z naturą ludzką, która odrzuca nową wiedzę zaprzeczającą ogólne zasady dotychczas przyjęte [8, 300, 302]. W takich okolicznościach zasadą skutecznego ukształtowania popytu konsumentów jest przekonywanie ich o racjonalności decyzji nabycia towaru w momencie pojawienia się motywu skłaniającego do spełnienia niezaspokojonej potrzeby (patrz rys. 1).

Wnioski. Pomimo że w wyborze strategii wzajemnego oddziaływania konkurencyjnego struktury biznesowe są samodzielne, przy podejmowaniu takich decyzji należy wstępnie wykonać gruntowną analizę takich czynników rynkowych jak zachowanie konkurentów na rynku, zagrożenie wejścia na rynek innych uczestników, zmiana wpływów rynkowych w wyniku zmiany ilości uczestników na rynku, zmiana preferencji konsumentów oraz stopień niezaspokojenia ich potrzeb. Badanie potwierdziło, że decydującym czynnikiem w wyborze przez przedsiębiorstwo strategii wzajemnego oddziaływania konkurencyjnego pozostaje konsument. Jeśli przedsiębiorstwo może przewidzieć zmianę popytu konsumentów i wykryć niezaspokojone potrzeby istniejących konsumentów, to w przypadku zaciętej konkurencji lub niewystarczającego poziomu zyskowności rynkowej takie firmy mogą w odpowiednim czasie zmienić niszę rynkową, co pozwoli im stworzyć własną unikatową niszę i ukształtować potrzeby konsumentów tak, żeby nabywali towary tej firmy. W taki sposób konsumenci będą przetwarzać własne niezaspokojone potrzeby w popyt rynkowy.

Prowadząc działalność gospodarczą i przebywając w otoczeniu konkurencyjnym, struktury biznesowe mogą współpracować z konkurentami i równolegle rozwijać wzajemne oddziaływanie konkurencyjne i koordynować zachowanie rynkowe, lub stosować wrogie strategie, co doprowadzi do wojen konkurencyjnych. W każdym razie wrogie strategie mogą być usprawiedliwione tylko w wypadku posiadania przez przedsiębiorstwo silnych przewag konkurencyjnych i pewności, że preferencje konsumentów nie zmienią się i że oni będą akceptować agresywne zachowanie firmy w trakcie wzajemnego oddziaływania konkurencyjnego.

Dla struktur biznesowych działających we współczesnych zmiennych warunkach rynkowych w celu zabezpieczenia własnej zyskowności i płynności finansowej należy stosować metody prognozowania zachowania nie tylko konkurentów, ale i zmiany potrzeb konsumentów, etapów formowania popytu rynkowego począwszy od niezadowolenia niezaspokojonych potrzeb konsumenta po ich zaspokojenie. W dalszej kolejności warto rozwijać badania nad nastawieniem konsumentów wobec wzajemnego oddziaływania konkurencyjnego struktur biznesowych. Innymi słowy należy określić wpływ realizowanych strategii na zmianę popytu rynkowego. Pozwoli to ustalić, czy w przypadku realizacji strategii współpracy konkurencyjnej konsumenci nadal będą mieli dostęp do różnorodności towarów lub odwrotnie, czy konsument będzie akceptować agresywne zachowanie firmy na rynku w wypadku stosowania wrogich strategii wzajemnego oddziaływania i czy nie zdecyduje zostać klientem innych firm.

REFERENCES

1. Василькевич Л. О. (2011). Структура поведінки споживачів і характеристика її основних компонентів у системі економічних відносин. *Економіка і регіон*, № 4(31), 187-191.
2. Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11.01.2001 № 2210-III// Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, N 12.
3. Зозулев А. (2004). К вопросу об исследовании рыночного спроса. *Маркетинговые исследования в Украине*, №4 (5), 40-53.
4. Котлер, Ф. (2016). *Стратегический менеджмент по Котлеру: лучшие приемы и методы*, 3-е изд. Москва: Альпина Паблишер.
5. Портер, М. (2005). *Конкурентное преимущество: Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость*. Москва: Альпина Бизнес Букс.
6. Психологічний портрет клієнта. Чого хоче клієнт? (2015). Pobrane z: <http://consumer-goods-marketing-idea.blogspot.com>.
7. Сливоцький, А. Дж. (2010). *Прорив*. Львів: Видавництво Українського католицького університету.
8. Сливоцький, А. Дж., за участі Карла Вебера. (2012). *Мистецтво творення попиту: як передбачити прагнення покупців*. Львів: Видавництво Українського католицького університету.
9. Юданов, А. (2001). *Конкуренция. Теория и практика*. Москва.
10. Яковлев А.И., Ларка Л.С. (2016). Особливості вибору методичних положень щодо дослідження попиту споживачів продукції. *Вісник ЖДТУ*, №3(69), 193-199.
11. Clark, V. *Managing Competitive Interactions*. Pobrane z: <https://archive.ama.org/archive/ResourceLibrary/MarketingManagement/>.
12. Putsis, W. Jr., & Dhar R. (1998) *The Many Faces of Competition*. Pobrane z: <https://pdfs.semanticscholar.org/>.
13. Thompson, A., & Strickland, J. *The Thompson and Strickland Model*. Pobrane z: <http://www.introduction-to-management>.

PUBLIC ADMINISTRATION

«ПОЛІТИЧНА КРИМІНОЛОГІЯ» О. М. БАНДУРКИ – ВІДПОВІДЬ НА АБЕРАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ В ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ НОВІТНЬОЇ УКРАЇНИ

Колесникова О. В., канд. пед. наук

Україна, Харківський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентіві України

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws/31102018/6188

ARTICLE INFO

Received: 12 August 2018
Accepted: 07 October 2018
Published: 31 October 2018

KEYWORDS

Ukraine,
O. Bandurka,
political criminology,
criminology,
aberration of political consciousness,
power,
political elite,
political crime.

ABSTRACT

The article is devoted to the monograph "Political Criminology" (2017) of the Ukrainian scientist O. Bandurka. This work is presented as a scientific response to the aberrations of political consciousness that accompany the political and social processes in the modern Ukraine. Within this article are highlighted some individual concepts of the scientist's worldview and are presented his interpretation of the concepts of "power", "political elite", "political crime" etc. from the standpoint of public administration. The potentiality of O. Bandurka's "Political Criminology" outlined as a source for research in the field of Public Administration, Public Administration Theory and History and the other areas of Scientific Knowledge.

Citation: Колесникова О. В. (2018) «Politychna Kryminolohiia» O. M. Bandurky – Vidpovid na Aberatsii Politychnoi Svidomosti v Istorii Derzhavnoho Upravlinnia Novitnoi Ukrainy. *World Science*. 10(38), Vol.2. doi: 10.31435/rsglobal_ws/31102018/6188

Copyright: © 2018 Колесникова О. В. This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

Вступ. У контексті осмислення історичного досвіду державного управління України на сучасному етапі доцільним виглядає звернення до науки філософії та психології. Філософія надає можливість абстрагуватися від реалій сьогодення та уникнути суб'єктивного переживання цих реалій. Психологія (психологічний підхід до осмислення конкретних подій та явищ) може допомогти усвідомити теперішній час та надати «неоцінну допомогу у розв'язанні виникаючих перед суспільством проблем» [9, с. 218]. Особливо, якщо генеза цих проблем криється в абераціях політичної свідомості, що знаходять себе як на рівні «натовпу» (за О.Бандуркою [1; 3]), так і на рівні персоніфікованих носіїв влади.

Абераціями і міфами у площині людської свідомості традиційно переймаються фахівці з культурологічних дисциплін. Знаходять себе аберації і в розвідках з політичної комунікації, де розглядаються як різновид політичного ризику (Г. Карпова). Без уживання терміну, але з позицій суті об'єктивно існуючого явища, аберації політичної свідомості стають предметом вивчення учених-правників в напрямку досліджень сучасного феномену «політична злочинність». Активно це відбувається в російській (Д. Шестаков, І. Лопушанський, ін.) і німецькій (Б.-Д. Маєр, Р. Егг, ін.) науці. В Україні, як зауважує Г. Мешак, «олігархічно-клановий диктат, свавілля та корумпованість чиновників, все більша зосередженість вчених на

власному виживанні гальмують розвиток кримінологічної думки» [8, с. 232]. Проте, дослідження все ж таки здійснюються, зокрема представниками наукової школи академіка О. Бандурки, такими, як А. Блага, І. Богатирьов, В. Греченко, Л. Давиденко, І. Рущенко, ін.

У сучасний контекст наукових розвідок з публічного управління поняття аберації політичної свідомості увійшло з В. Ландсманом. Виходячи із сутнісної характеристики першоджерела та резервів застосування поняття в психології (Д. Стівенсон) та історії (Л. Гумільов), дослідник запропонував аберацію політичної свідомості трактувати як «викривлення соціальної реальності, що виникає в суспільній свідомості внаслідок невірної гносеологічної реконструкції політичних подій і фактів» [7, с. 10]. У такій аберації політична помилка є складовою поняття, а само «викривлення» виступає «неминучим атрибутом суспільних процесів і трансформацій будь-якої держави», - запевняє В. А. Ландсман [7, с. 11]. Не виключенням в цьому сенсі є й Україна.

Аберація політичної свідомості стала візитівкою публічного управління України за часів новітньої історії. До такого висновку підводить знайомство з ґрунтовним доробком останнього десятиріччя академіка Олександра Марковича Бандурки – доктора юридичних наук, державного і громадського діяча, мислителя, на рахунок якого більш за 400 наукових праць в різних напрямках гуманітарного і соціального знання, в галузях юридичної, психологічної, педагогічної науки, в галузі теорії і історії державного управління [6]. Більшість робіт вченого, як показує аналіз, носять міждисциплінарний характер. Є такою, на наш погляд, і його «Політична кримінологія», що вийшла невеликим друком у 2017 р. Монографія ще мало відома в широких колах науковців, не досліджувалась, але викладене в ній заслуговує на особливу увагу.

Мета статті полягає у висвітленні окремих концептів світоглядної позиції О. Бандурки, що знайшли відображення в монографії «Політична кримінологія», та надати уявлення про потенціал доробку для сучасних досліджень у галузях теорії і історії державного управління, публічної політики, філософії і психології політичної науки, механізмів державного управління тощо.

Результати дослідження. Крізь призму аберацій політичної свідомості у своїй «Політичній кримінології» О. Бандурка роз'яснює події та явища останніх років і доводить, що історія політикуму і державного устрою України з початку 1990х рр. – це історія держави, яка за традиційною моделлю побудови управління повинна була б не ототожнювати політику і владу. Але такий процес відбувся. Влада в Україні сьогодні є не від'ємною від політики та прямо залежить від неї. Сама політика виступає акумулятором влади і в більшості своїх проявів є невід'ємною від злочинності. Влада інтенсивно інтегрує із злочинністю, перетворюючи Україну-«соціальну державу» за ідеєю та законотворенням, що апелює до прав людини і громадянина, в державу по факту асоціальну, що живе «за поняттями», а не по законах. Влада і злочинність у масовій політичній свідомості закріпились на сьогодні як синонімічні поняття, запевняє О. Бандурка, бо на індивідуальному рівні влада прийняла злочинність як категорію свого сутнісного існування та способу уникнення відповідальності. З часу набуття Україною незалежності кожна наступна влада в державі бере за правило робити «зłodями» своїх попередників. Проявлялось це при Л. Кучмі, заявило про себе при В. Ющенку. Так було при В. Януковичу, так є при П. Порошенкові. Виникає замкнуте коло, говорить автор, крізь котре немає виходу на траєкторію здорового розвитку в Україні ні системі державного управління, ні громадянським інститутам суспільства. І така аберація не обумовлена лише метою «політичної еліти» «закрепиться во власти, устранив из ее структур всех функционеров прежней власти» (тут і надалі по тексту – мовою оригіналу, - *О.К.*) [4, с. 276]. Відхилення в колективній, масовій свідомості гніздиться в аберациях індивідуальної свідомості конкретних представників влади, міститься в характеристиках цієї «неелітної еліти», «квазіеліти», для якої (звертається О. Бандурка до теорій Х.Ортегі-і-Гасета, Г.Москі, В. Прато, ін.) «плебейство и гнет массы» - основна ознака [4, с.282]. Істинної еліти в державі на сьогодні немає, запевняє вчений. Тому маємо як закономірний наслідок - «низкий уровень жизни в современной Украине, морально-нравственный кризис». «Реально в Украине существует олигархия, при которой некая прослойка владеет основными производственными ресурсами страны и рычагами власти, которая по уровню культурного развития превосходит остальное население разве что в «сухом» и узкопрактическом интеллекте, но никак не в духовности и нравственности, не имеющая и, как правило, не способная не только иметь высокие цели и думать о будущем развитии страны, но и элементарного понимания, что ставя свои личные сверхприбыли выше благополучия общества, которым она правит, она закладывает на завтра мину под себя же, то есть, лишает будущего не только окружающих, но и себя» [4, с.280].

Істинній еліті, апелюючи до світового досвіду стверджує О. Бандурка, властива «способность брать на себя ответственность за судьбы данного общества либо какой-то из сфер его жизни и деятельности, начиная с политической и заканчивая духовной» [4, с.278]. В новітній Україні, якщо і зустрічаються такі представники у владі, їх, на жаль, обмаль. І вони, володіючи

певним набором одних якостей «істинності», переважно розгублюють інші або, надані і придбані істинні свої якості професійних управлінців навмисно не демонструють, ретельно ховають, щоб не опинитися у вимушеній самоізоляції або щоб не бути виведеними з «клану».

Клановість – ще одна ознака примітивної «неелітної еліти» сучасної України, звертає увагу О. Бандурка. Саме за принципом клановості владна квазіеліта вибудовує зв'язки на різних рівнях управління державою та суспільством. У результаті таких її дій політична боротьба в країні за владу є боротьбою кланів між собою на різних рівнях. І що характерно, не тільки в періоди передвиборчих кампаній, а безперервно. На таких засадах істинно державницькі завдання ігноруються, державницьке мислення нівелюється. Мотивом «кланових» управлінців виступають тільки-но власні інтереси (економічні, передусім). Ці інтереси віддалено можуть перетинатися з інтересами більшості («мас»), але вибірково, і можуть штучно актуалізуватися в передвиборчі періоди задля отримання провладною політичною силою «собственного электората» [4, с. 287].

«Посредственности» буквально «окупили» сьогоднішню українську правлячу «еліту», ділиться спостереженнями автор. І вона із задоволенням свої рої поповнює «своими подобями», які опиняються поряд з «сильними світу цього» не за кваліфікаційно-професійною, зрозуміло, відповідністю, а лише за такими критеріями, як «родство, богатство, зависимость, личная преданность и коррупционные связи» [4, с.286]. «Маси», в свою чергу, підпадають примусово-добровільно (див. главу 15 «Черный пиар в преступной политике») під вплив такої квазіеліти, що достатньо впевнено розмістилася на всіх гілках влади, та готові «поддерживать своих выдвиненцев в этой глобальной политико-экономической игре», до котрої самі не мають ніякого відношення [4, с.287].

«Маси» сьогодні викликають багато питань, зауважує О. Бандурка, якщо врахувати, що давно існують авторитетні теорії про їх особливу значущість і роль. Однак, як слушно висловився Д. Лейерман (звертається до іншого відомого вченого автор), недотримання державою (владою) закону, починаючи з розподілу влади і повноважень, зазвичай пробачається суспільством або зовсім не помічається, оскільки закріпленою в свідомості мас є точка зору, що не можна очікувати від держави (влади) підпорядкування тим нормам, які є незручними для неї або які не відповідають потребам часу. Правляча еліта може (повинна), впевнений її «електорат», використовувати владу для підтримки правопорядку, навіть якщо в процесі цього і порушується закон. «Население гораздо более снисходительно относится к уголовно наказуемому поведению стоящих у власти, чем обычных преступников», - додає О. Бандурка [4, с.191].

За дослідженням вченого, боротьба за владу в історії державного управління новітньої України залишається тією площиною координат, де гостро актуалізується політичний злочин. Влада як мета і мотив виступає провокаційним фактором політичних злочинів, які, в свою чергу, віддзеркалюють аберації у свідомості персоніфікованих і колективних суб'єктів її набуття. Ці аберації тягнуть за собою вчинки і рішення представників влади, протиправні за своєю сутністю. Парадоксальна закономірність у тому, що навіть без безпосереднього здійснення політичних злочинів певні дії влади і закони, які вона приймає, служать і можуть служити фактором, що визначає рівень злочинності в цілому в суспільстві. Влада може як протидіяти злочинності, так і творити її – свідомо або несвідомо, прямо чи опосередковано. І це є темою для досліджень в спеціальній науковій галузі – кримінології. З позицій публічного управління на увагу в даному контексті заслуговує безпосередня взаємодія представників влади і представників злочинного світу, «поскольку даже в тех случаях, когда между ними ведется борьба, «линия фронта» обычно не является чем-то непроницаемым и непреодолимым, а потому не исключает параллельно существующего своеобразного сотрудничества, могущего иметь различные формы и характер» [4, с.195]. Подібне явище можемо спостерігати протягом історії існування всього людського суспільства. Новітня історія України не є виключенням (Глава 9. «Власть и политическая преступность: взаимосвязь и взаимодействие»).

Владний суб'єкт політичного злочину – це завжди «спеціальний суб'єкт», виводить О. Бандурка. Подоба політичного злочинця не має сталих параметрів та індикаторів. Це ускладнює його розпізнання як з боку тих, хто повинен протидіяти політичній злочинності, так і з боку тих, хто виступає лише спостерігачем політичного злочину (відкритого чи латентного). Звідси, неоднозначність сприйняття політичного злочинця й полярне сприйняття його дій. Приміром, «подпольщики, партизаны, борющиеся за освобождение своей страны, властью объявляются преступниками, а народом воспринимаются как герои-патриоты» [4, с.184], ін.

Соціальна група (угруповання, прошарок населення), що підтримує ідеологію політичного злочинця, по факту підтримує його безпосередньо в здійсненні злочину. Адже підтримує здебільшого несвідомо, дистанцюючись при цьому від безособової жертви, об'єкта

ненависті або неприйняття. Тут в дію вступають певні механізми впливу на колективну (масову) підсвідомість через технологічно вивірене звернення до свідомості та вплив на неї (глава 15 «Черный пиар в преступной политике»). Політичний злочинець особисто, як ні парадоксально, апелює передусім саме до свідомості групи (мас). Себе ж сприймає як політичного пророка, такого собі месію. Політичний злочинець завжди на поверхню «руководствуется альтруистическими мотивами. Он твердо убежден в искренности и справедливости своих политических пристрастий, полностью отдаваясь своим идеологическим принципам, свято верит в свою правоту и непогрешимость» [4, с.185]. Такий політичний злочинець є характерним і для нашого часу. І переслідує він лише власні корисні цілі. Злочинець від політики йде на злочин або заради слави, або заради сенсації, або заради кар'єри. Така людина є особливо небезпечною, оскільки під її маскою ідеаліста, яку вона надягає на себе час від часу для задоволення потреби мас, заряджених «хворобою «відхилення», криється міцна злочинна активність, спроможна до реалізації у будь-яку мить за певних сприятливих умов (глава 8 «Субъект политического преступления»).

Чи можна все ж таки розпізнати політичного злочинця? Чи можна протидіяти політичній злочинності? Можна, відповідає О. Бандурка (глава 16 «Противодействие политической преступности»). Ї у цьому не меншу роль за спеціальну «силу» (правоохоронні органи) повинна відігравати громадська сила. Вона набуває в наш час особливої значущості. Але тільки у випадку, коли є націленою на колективно усвідомлену загальносоціальну протидію політичній злочинності в різних її проявах та уникнула свідомого або несвідомого перетворення себе в інструмент злочину (глава 14 «Титушки» и «активисты» в криминальной политике»). Загальносоціальна протидія політичній злочинності в ідеалі можлива. І - з перспективою реальних результатів, якщо відбуватиметься «эффективное функционирование всех позитивных институтов социального правового государства, каким в соответствии с Конституцией является Украина» [4, с.385]. Певною силою в цьому сенсі володіє і кожний окремий громадянин держави. Він може виступати визначальним суб'єктом протидії політичній злочинності, якщо його природні якості, рівень розвинутої мислення, аналіз і синтез думки перевищує той середньостатистичний показник сучасної «більшості», на який «розраховує» злочинець – представник політичної квазіеліти. Такий індивідуальний суб'єкт протидії політичній злочинності Україною на сьогодні загублений. Не остання причина тому – тоталітарна спадщина (глава 10 «Тоталитарный режим как источник политической преступности»).

Чи можна перемогти та ліквідувати політичну злочинність? Ні, відповідає О. Бандурка. Це не вдалося жодному режиму, жодному державному устрою за всю історію людства. Однак протидіяти ефективно політичній злочинності можна і необхідно. «Задача государства и общества в противодействии политической преступности состоит в том, чтобы не допустить расширения сферы ее влияния, ограничить максимально вредные последствия политических преступлений, устранить причины и условия, которые создают питательную почву для политической преступности» [4, с.409].

Висновки. «Політична кримінологія» О. Бандурки – це узагальнена наукова відповідь на аберації політичної свідомості, які сьогодні об'єктивно перешкоджають позитивному розвитку України як держави, супроводжуючи її політичне і суспільне життя. Доробок вимагає від практиків і теоретиків публічного (державного) управління вмотивовано «вчитатися в його рядки, зважити міру їхньої появи на світ» [5], оцінити досвід О. Бандурки – «переконаного українського державника» [5], громадського і політичного діяча («нечастої обставини у верхніх чиновницьких ешелонах!»), як слушно висловився в 2013 р. В. Брюгген [5]), щоб переконливо і обґрунтовано все ж таки спростувати його формулу-постулат «концентрированного вида в двух словах» про те, що уся гама відношень держави, суспільства і людини вміщується у системні відносини «преступности и власти, власти и преступности» [2, с. 3]. І це стане найдорожчим подарунком вченому і практику, «щирому патріоту України» [5], якому болить за державу і мріється про її квітуче майбутнє.

Перспективними виглядають розвідки щодо особистого внеску О.М. Бандурки в розбудову української державності, щодо ролі видатного сучасника в історії незалежної України. Окремі дослідження доцільно присвятити теоретичним досліддам О. Бандурки в різних галузях наукового знання, зокрема в галузі теорії і історії державного управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандурка А. М. Власть толпы / А. М. Бандурка. – Харків: Золота миля, 2017. – 348 с.
2. Бандурка А. М. О власти и преступности... /А.М. Бандурка. – Харьков: Золотая миля, 2012. – 390 с.
3. Бандурка А. М. Психология толпы: [монография] / А.Бандурка. – Харьков: Титул, 2006. – 208 с.
4. Бандурка А. М. Политическая криминология: [монография] / А.Бандурка. – Харьков: Золотая миля, 2017. – 412 с.
5. Брюгген В. Книга як наслідок і причина. – Харків, 2013. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkiv-nsru.ond.ua/archives/2290> [перевірено 30.10.2018].
6. До ювілею Олександра Марковича Бандурки: Бібліографічний покажчик / [Д.В. Швець (керівник кол. авт.-укл.), О.С. Мірошниченко, І.В. Щербакова та ін.; за заг. ред. В. В. Сокурєнка, С. М. Гусарова]. – Харків: Харків. Нац. ун-т внутр. Справ, 2017. – 128 с.
7. Ландсман В. А. Аберації і міфи сучасної політичної свідомості / В. А. Ландсман // Публічне управління: виклики ХХІ століття: зб. Тез ХІІ Міжнар.наук.конгресу, 21-22 березня 2013р. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2013. – с. 10-11.
8. Мешак Г. Розвиток української і німецької криминологічної думки / Г. Мошак // Питання боротьби зі злочинністю / Г. Мешак. - Вісник нац. акад. прав. Наук України. – 2012. - № 1 (68) - С. 224-232.
9. Одінцева Г. С., Дзюндзюк В. Б., Мельтюхова Н. М. та ін. Теорія та історія державного управління: Навч. посіб. / Г. С. Одінцева, В. Б. Дзюндзюк, Н. М. Мельтюхова та ін. – К.: «Видавничий дім «Професіонал», 2008. – 288 с.

LEGAL AND POLITICAL SCIENCE

«GOOD GOVERNANCE» И ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО В УКРАИНЕ

Алали А., аспирант

Украина, г. Днепро, кафедра политологии
Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws/31102018/6189

ARTICLE INFO

Received: 20 August 2018
Accepted: 26 October 2018
Published: 31 October 2018

KEYWORDS

good governance,
e-government,
civil society,
transparency,
open data.

ABSTRACT

The article is devoted to the analysis of the influence of e-government institutions in Ukraine on the implementation of the principles of good governance. The article focuses on such electronic services as the ProZorro, e-government procurement service, e-petition systems, e-voting for the participatory budget, iGov Public Services Portal, E-data Portal, Open Data Portal. Their influence on such principles of good governance as openness, participation, responsibility, efficiency is described. This shows that the institutions of "electronic government" ensure greater participation of citizens in discussions, online voting, also provide freer access to public information, accountability of representatives of public authorities to citizens, generate new channels of communication with the authorities - electronic petitions, etc. The problems of further implementation of the principles of good governance in Ukraine are pointed.

Citation: Алали А. (2018) «Good Governance» i Elektronnoe Pravitelstvo v Ukraine. *World Science*. 10(38), Vol.2. doi: 10.31435/rsglobal_ws/31102018/6189

Copyright: © 2018 Алали А. This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

Введение. В трансформирующихся обществах постоянно возникает вопрос об эффективности политического управления. В момент перехода традиционные методы управления разрушаются, формируется новая структура процесса принятия решений в государстве. Часто этот процесс затягивается и тогда наблюдается постоянная институциональная «текучесть», государственные институты постоянно реформируются и трансформируются, находясь под влиянием изменчивости политической ситуации и борьбы политических элит за власть. В таких условиях государство в целом не демонстрирует должной эффективности.

В Украине за последние пятнадцать лет сменились три президента, неоднократно обновлялось правительство и парламент, изменялись отношения между ними, термины их полномочий и способы избрания на должности. Два раза ротация в высших эшелонах власти была результатом массовых протестов. При этом по-прежнему острым остается вопрос эффективности государственных учреждений, общественность в Украине традиционно недовольна качеством государственной политики.

Постоянные изменения персонального состава органов власти не делают их обязательно эффективными, поэтому необходимо искать пути усовершенствования самой логики, условий функционирования институтов, а не только их кадрового наполнения. В этой ситуации в Украине наблюдается оживление внимания к доктрине good governance («хорошее управление» – англ.), которая впервые была сформулирована на концептуальном уровне в 1992 г. в докладе

Всемирного банка и стала, с тех пор, ключевым инструментом в попытках понять проблемы развития трансформирующихся государств и определить возможные пути их решения.

Украина, после событий 2013-2014 годов, которые получили название «Евромайдана», некоторое время пыталась улучшить работу государственных институтов исключительно через кадровые изменения, проведение перевыборов парламента, новую избирательную формулу (предусматривающую два тура) при выборах мэров крупных городов, новую избирательную систему для проведения выборов депутатов местных советов, «люстрацию» чиновников и так далее. Но уже первые результаты работы «обновленных», таким образом, институтов снова заставили заговорить об их низкой эффективности и заставили вспомнить о good governance.

Сегодня можно говорить о успешных начинаниях Украины в деле повышения прозрачности управления ресурсами государства, более прозрачном процессе принятия решений, повышения эффективности борьбы с коррупцией. Этим важным шагом по направлению к good governance удалось достичь благодаря имплементации или разработке различных элементов «электронного правительства». Описание этих элементов и определение их вклада в развитие good governance в Украине представляет собой актуальную и важную исследовательскую задачу.

Анализ последних исследований и публикаций. Проблематика good governance только недавно начала привлекать внимание украинских ученых, поэтому существует не так много количество публикаций на эту тему. Некоторые из них посвящены анализу самой концепции и определению принципов good governance. Например, О. Воробьева в статье «Современные управленческие модели New Public Management и Good Governance и их внедрение в Украине» [2, с. 230], анализирует указанные модели модернизации государственного управления, определяет их принципы и возможности симбиоза в ходе внедрения в Украине, Т. Семова – анализирует возможность применения концепции к украинской практике и нарабатанную в ее рамках терминологию [8].

Концепцию «good governance» как ориентир для модернизации Украины изучал К. Козлов [5]. Часть исследователей сосредоточила свое внимание на отдельных инструментах внедрения good governance в Украине. Например, Т. Забейворота таким инструментом видит децентрализацию [4], И. Шавкун – коммуникацию [9]

Ю. Стрелец [7], В. Соловых [6], О. Демьянчук [3] рассматривали управленческие практики «good governance» в контексте исследовательских приоритетов публичного администрирования. В. Соловых в своей работе ставил задачу – «предложить возможные направления внедрения модели «good governance» в Украине [6, с. 113], но в выводах, говоря об обязательном участии организаций гражданского общества в осуществлении политики, прозрачности и подотчетности обществу органов власти, не упомянул о том, что такие возможности предоставляют, в том числе, инструменты «электронного правительства».

О. Демьянчук, описывая политические перспективы установления good governance в Украине, указал, что «усиление информационных связей между системой управления и обществом является необходимым условием гармонизации деятельности этой системы и может достигаться повышением действенности ряда уже имеющихся или вновь формальных и неформальных институтов», но в качестве таких институтов привел - общественные советы при органах исполнительной власти [3, с. 10].

Принципы good governance, которые описывают в своих работах украинские ученые, такие как прозрачность и подотчетность власти, прозрачность в принятии решений, контроль деятельности власти, противодействие коррупции, могут быть имплементированы в политическую практику с помощью инструментов «электронного правительства». При этом, отсутствуют исследования, которые связывали бы становление в Украине «электронного правительства» и good governance. Переход в коммуникации между государственными институтами и по линии государство – общество к электронным каналам и сервисам, в любом случае делает их взаимодействие более открытым. Но такого, интуитивного понимания, что эта связь есть, недостаточно. Необходимо определить – какие именно составляющие «электронного правительства» являются наиболее эффективными в этом качестве, а какие – практически не оказывают позитивного влияния.

Поэтому данная статья будет посвящена изучению того, как становление «электронного правительства», его инструментов в Украине, влияет на имплементацию принципов good governance.

Цели статьи. Развитие «электронного правительства» является одной из стратегических целей практически любого государства, так как это требование времени. Поэтому его внедрение происходит практически повсеместно, в различных сферах и различных

институтах и формирует «электронное правительство» это достаточно разнообразный набор новых каналов коммуникации и сервисов и не все из них играют важную роль в процессе имплементации good governance. Поэтому целью данной статьи будет исследование особенностей внедрения «электронного правительства» в Украине и их влияние на имплементацию принципов good governance.

Результаты исследования. Говоря о принципах good governance, в контексте которых мы должны оценивать значимость и эффективность институтов и процедур «электронного правительства» мы сталкиваемся с необходимостью эти принципы описать или принять. Самостоятельное описание этих принципов, особенно с учетом их сохраняющейся дискуссионности, заслуживает отдельного исследования, поэтому мы обратимся к европейскому опыту их определения. В рамках документа под названием «Белая книга: европейское управление», которая создавалась под эгидой Европейской комиссии, ее авторами были сформулированы пять принципов good governance:

- открытость
- партисипация
- ответственность
- эффективность
- когерентность [10].

«Электронное правительство» влияет на имплементацию каждого из указанных принципов, в целом оно «включает использование ИТ, и особенно Интернета, для улучшения предоставления государственных услуг ... взаимодействие и получение услуг от государственных или местных органов власти двадцать 4:00 в сутки, семь дней в неделю» [11, с. 33]. В Украине шла постепенное внедрение «электронного правительства», создавались официальные сайты органов государственной власти и местного самоуправления, внедрялись системы электронного документооборота, регистрировались сертификаты ключей цифровой подписи, готовились основания для внедрения корпоративной информационной системы национального масштаба. Созданной инфраструктурной основы «электронного правительства» было достаточно для настоящего прорыва в его внедрении, начиная с 2014 года.

Этот прорыв произошел благодаря деятельности не государства, хотя оно и создавало основу, а инициативам общественности, активности гражданского общества, которые стали инициаторами, заказчиками, а иногда, и разработчиками электронных сервисов, которые являются развитием «электронного правительства» в Украине уже на другом уровне. До 2014 года его становление происходило в виде перевода в цифровую форму одностороннего взаимодействия государства с гражданами, благодаря предоставлению информации на создаваемых официальных сайтах. Благодаря новым сервисам, создаваемым с участием общественности, теперь власть предоставляет на порядок больше информации и предоставляет услуги онлайн, развивается двухсторонняя онлайн-связь между властью и гражданами, властью и бизнесом.

К числу наиболее значимых электронных сервисов, разработанных активистами при помощи международного сообщества, можно отнести сервис электронных государственных закупок ProZorro (<http://prozorro.gov.ua>). Идея реформы государственных закупок и внедрения в них электронной системы торгов, которая позволит сделать их более транспарентными, обсуждалась в рамках Открытого Университета Майдана, который возник как образовательная инициатива ряда украинских бизнес-школ в 2013 году. Его функцией было проведение открытых, публичных лекций для протестующих на центральной площади Киева – Майдане Независимости. Осенью 2014 года инициатива превратилась в одноименную общественную организацию.

Лекторы и участники Открытого Университета Майдана с весны 2014 года кооптировались во власть и стали, в ее рамках, лоббистами и инициаторами реформы процедуры государственных закупок, создавали новые общественные организации, такие, как, например, Гражданская платформа «Нова Країна», которая целенаправленно развивала направление «Прозрачные закупки». Главной причиной успеха такого сложного и масштабного проекта стало сотрудничество украинской власти, гражданского общества, украинского бизнеса, такого как компания «Группа квинта», которая занималась разработкой Prozorro, международных неправительственных организаций, таких как Transparency International Ukraine, которая формально являлась заказчиком и владельцем системы в первый период ее существования.

Пилотная версия ProZorro начала работать в феврале 2015 года. Изначально ее использовали для допороговых закупок товаров - до 100 тысяч гр-н и услуг - до 1 млн. гр-н. Проведение таких закупок регулируется по упрощенной схеме, и не требовало сложных

изменений в законодательство, то есть можно было использовать электронную систему закупок без внесения соответствующих изменений в законодательство.

В декабре 2015 года система «ProZorro» была передана на баланс госпредприятия «Зовнішторгвидав», которое позже переименовали в ГП «Прозорро». С апреля 2016 года все надпороговые тендеры (от 200 тыс. для товаров и услуг и от 1,5 млн. грн. - для работ) которые проводят центральные органы власти, крупные государственные предприятия - перевели на ProZorro. В августе 2016 года она стала обязательной к использованию по всей Украине – для органов местного самоуправления, коммунальных предприятий и всех организаций, использующие бюджетные средства.

Внедрение ProZorro стало причиной имплементации двух принципов good governance. Так как система позволяет широкой общественности видеть и анализировать после проведения тендера всю информацию относительно решений тендерной комиссии, предложений участников тендера, она повышает уровень открытости государственных органов и органов местного самоуправления и делает их более эффективными.

Другой принцип good governance – партисипацию, в украинскую политическую практику удастся постепенно имплементировать благодаря другим инструментам, принадлежащим «электронному правительству», например, системе электронных петиций. Создание петиций с использованием Интернета стало возможным благодаря внесенным в 2015 году изменениям в Закон Украины «Об обращениях граждан».

Сейчас граждане могут подавать электронной петиции на официальных сайтах: Президента Украины (<https://petition.president.gov.ua>); Верховной Рады Украины (<https://itd.rada.gov.ua/services/Petitions>); Кабинета Министров Украины (<https://petition.kmu.gov.ua>) и органов местного самоуправления. Также к услугам активных граждан такие онлайн-платформы как: «Единая система местных петиций» (<http://e-dem.in.ua>); «Умный город» (<https://rozumnemisto.org/project>); «Мой Голос» (<https://miygosol.org.ua>).

Еще одной процедурой, стимулирующей партисипацию является партиципаторный бюджет или «бюджет участия», который в некоторых городах Украины предусматривает возможность онлайн-голосования.

В 2015-м году партиципаторные бюджеты впервые были реализованы в трех украинских областных центрах: Черкассы, Полтава и Чернигов. В Чернигове голосование проводилось исключительно в письменной форме, в Черкассах у горожан была возможность голосовать как в электронном виде, так и в бумажном. Среди 54 проектов были выбраны шесть.

На данный момент механизм партиципаторного бюджета продолжает внедряться на различных уровнях местного самоуправления. В 19 областных центрах горожане имеют возможность голосовать за предложенные проекты как онлайн, так и оффлайн – заполнив соответствующий бланк в пунктах голосования. В Одессе, Ужгороде и Луцке голосование проводится исключительно в электронной форме, у харьковчан есть возможность проголосовать с использованием персонального компьютера (смартфона) или терминала в Центре предоставления административных услуг.

Имплементации таких принципов good governance как эффективность и открытость способствуют такие электронные сервисы как Портал государственных услуг – iGov – (<http://igov.org.ua>), который разработан активистами гражданского общества для перевода государственных услуг в режим онлайн; Портал E-data (e-data.gov.ua), который предоставляет возможность отслеживать расходование бюджетных средств государственного и местных бюджетов; Портал открытых данных (data.gov.ua), на котором размещена публичная информация в форме открытых данных.

Существование подобных электронных сервисов позволяет упростить гражданам общение с органами государственной власти и местного самоуправления, сделать их услуги более доступными и оперативными, повышая таким образом их эффективность. Свободный доступ граждан к систематизированной информации органов власти повышает их открытость.

Выводы. Внедрение инструментов «электронного правительства» в Украине оказывает позитивное влияние на становление good governance, таких его принципов как открытость, партисипация, ответственность и эффективность. Они обеспечивают более широкое участие граждан в обсуждениях, голосовании онлайн, предоставляют более свободный доступ к публичной информации, подотчетность представителей публичной власти гражданам, благодаря обнародованию из деклараций, порождают новые каналы коммуникации с властью - электронные петиции и др. Развивается, в первую очередь открытость государства держава для граждан, ограничено развиваются двусторонняя коммуникация граждан с органами власти

(благодаря системам электронных петиций, электронному голосованию за проекты в рамках партиципаторных бюджетов), двусторонняя коммуникация бизнеса и власти – именно в этой сфере мы видим наиболее успешный проект – ProZorro.

Для проектов ориентированы на имплементацию открытости и эффективности как составляющих good governance главными проблемами является дублирование функций, несвоевременное обновление информации, недостаточная популяризация их среди потенциальных пользователей. Даже наиболее актуальные электронные сервисы ничего не значат без пользователей. Украинское гражданское общество, выступившее инициатором создания многих успешно работающих сервисов, может сделать их функциональными - только благодаря популяризации среди широкой общественности.

Для проектов, ориентированных на партиципацию и ответственность главными проблемами являются: отсутствие надлежащих инструментов идентификации личности, применяемые средства идентификации с помощью банковских карт (BankID) и SIM-карт (MobileID), пока не дают должного охвата потенциальных пользователей; консультативный характер электронных петиций, которая лишает петиций императивного характера и требует необязательной, часто формальной реакции органов власти.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авер'янов В. Б. Концептуальні засади реформування органів виконавчої влади України з урахуванням європейських принципів та стандартів належного урядування («good governance») / В. Б. Авер'янов, В. А. Дерещ, А. А. Пухтецька // Форум права. – 2006. – № 2. – С. 4–12.
2. Воробйова О. П. Сучасні управлінські моделі New Public Management і Good Governance та їх запровадження в Україні / О. П. Воробйова // Ефективність державного управління. – 2015. – Вип. 42. – С. 230-234.
3. Дем'янчук О. Політичні перспективи досягнення Good Governance в Україні / О. Дем'янчук // Віче. – 2015. – № 22. – С. 10-15.
4. Забейворота Т. В. Децентралізація влади як спосіб імплементації принципів належного врядування (Good Governance) / Т. В. Забейворота // Державне будівництво. – 2016. – № 1.
5. Козлов К. І. Політична модернізація: імплементація принципів Good governance / К. І. Козлов // Теорія та практика державного управління. – 2010. – Вип. 4. – С. 135-140.
6. Солових В. П. «GOOD GOVERNANCE» як одна із сучасних моделей державного управління / В. П. Солових // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: Управління. – 2010. – Вип. 1. – С. 112-120.
7. Стрілець Ю. П. Принцип підконтрольності в контексті концепції «good governance» / Ю. П. Стрілець // Актуальні проблеми державного управління. – 2011. – № 2. – С. 319-325.
8. Сьомова Т. Концепція «Good governance»: її застосування та визначення змісту термінології / Т. Сьомова // Актуальні проблеми державного управління. – 2016. – Вип. 2. – С. 31-34.
9. Шавкун І. Г. Комунікація як ефективний інструмент забезпечення «доброго врядування» («GOOD GOVERNANCE») / І. Г. Шавкун, Я. С. Дибчинська // Менеджмент та підприємництво: тренди розвитку. – 2017. – Вип. 1. – С. 35-44.
10. Commission Européenne Gouvernance européenne, un livre blanc, COM(2001) 428 final, 25/07/2001, Bruxelles. - Режим доступа: http://ec.europa.eu/governance/white_paper/index_fr.htm
11. Fang Z. E-government in Digital Era: Concept, Practice, and Development / Z. Fang // International Journal of the Computer, the Internet and Management, Vol.10, №. 2. – 2002. – P. 1–22.

TOURISM AND RECREATION

THE ROLE OF WOMEN IN SMALL SCALE TOURISM BUSINESSES IN RURAL IMERETI (GEORGIA) IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Izolda Khasaia, associate professor

Georgia, Akaki Tsereteli State University;

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws/31102018/6190

ARTICLE INFO

Received: 24 August 2018
Accepted: 26 October 2018
Published: 31 October 2018

KEYWORDS

rural tourism,
women entrepreneurs,
research,
Imereti,
Georgia

ABSTRACT

Rural tourism is gradually becoming one of the most important instruments for economic development in Georgia. The rural parts of Georgia have a large amount of attractions suitable for tourism and a high percentage of the local population are trained craftsmen. The rural population also has a reputation for hospitality. More than 60% of Georgians live in rural areas and 58 % of total employment is found in these areas. Despite from this, calculations show that almost one million people in Georgia live in poverty. The purpose of this research is to look at the role of women entrepreneurs in small scale rural tourism in the region of Imereti. Research in this topic is relevant and necessary due to the problems of poverty, especially in rural parts Imereti. Taken into account the recent popularity of rural tourism globally, it is interesting to study the potential of tourism as an alternative for economic development in the Imereti region. The article especially concentrate on how rural tourism could be a potential field in which women can be more integrated economically, politically and socially. Based on interviews with a selection of women entrepreneurs the article discusses potential, possibilities and constraints of rural tourism in the Imereti region. Based on the findings, the article concludes with suggestions and further recommendations for the development of rural tourism in the Imereti region.

Citation: Izolda Khasaia. (2018) The Role of Women in Small Scale Tourism Businesses in Rural Imereti (Georgia) in the Context of Globalization. *World Science*. 10(38), Vol.2. doi: 10.31435/rsglobal_ws/31102018/6190

Copyright: © 2018 **Izolda Khasaia**. This is an open-access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution License (CC BY)**. The use, distribution or reproduction in other forums is permitted, provided the original author(s) or licensor are credited and that the original publication in this journal is cited, in accordance with accepted academic practice. No use, distribution or reproduction is permitted which does not comply with these terms.

Introduction. Imereti is one of the regions of Western Georgia. “Georgia is one of the most unique tourist countries in the world” [1]. What is the uniqueness of Georgia? Georgia is an attractive for tourists, because It is a country of centuries of culture, a country that is at the junction of many cultures: Georgia Cradle of Wine - Wine and grapes are an integral part of the culture of Georgia. Back in the X in BC. Georgian squeezed grapes and placed in pottery vessels called "kvevri". This tradition of wine aging is used to this day. Ancient Georgian traditional Qvevri wine making method ¹, as well as Living Culture of three writing systems of the Georgian Alphabet and Georgian Polyphonic Singing were inscribed on the representative list of the UNESCO Intangible Cultural Heritage of

¹ Ancient Georgian traditional Qvevri wine-making method. Inscribed in 2013 (8.COM) on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. UNESCO

Humanity¹; Georgia is the most ecologically diverse country in Europe; There are 12 different climate zones and 49 types of soil; Europe's highest permanently inhabited settlements are villages Bochorna (2327 m) and Ushguli (2200 m); The oldest thread in the world – flax fibers (34 000 years old) discovered in Imereti/Georgia, Dzuzuana cave; Kutaisi and Mtskheta are among the world's 15 most ancient cities, Kutaisi (2000 BC), Mtskheta (1100 BC); The "Historical Monuments of Mtskheta and Kutaisi became a UNESCO World Heritage Site.

Imereti is distinguished by a multitude of natural resources, flora and fauna existing in Georgia. There are more than 250 historical monuments in the region. Especially it is necessary to single out the monastic complex of Gelati, included in the UNESCO World Heritage List monuments. Also it should be noted Bagrati Cathedral, Ubis Monastery, Motsameta and Kazhis Sveti, Prometheus Caves and Sataplia, Okace Canyon, Kinzha Falls, popular with local and foreign tourists.

In addition, the existence of traditional family wine cellars - marani and traditional for the region varieties of grapes - makes the region attractive for lovers of rural tourism.

Despite this, a high level of poverty remains the main social challenge of the country and especially in the villages of Imereti. One of the ways of economic and social development of the village is the development of rural tourism [2]. The last few years, the popularity of rural tourism in Georgia, in particular in Imereti, is growing. The basis of interest of visitors is acquaintance with the traditional cultural heritage.

This study is due to the recent interest in rural tourism as a factor in overcoming poverty and the increasing participation of women in the economic, political and social life of the country.

As noted in the UNWTO Global Report on the Status of Women in Tourism "Most experts agree that women make up a large proportion of the workforce, particularly in the developing regions, and that there is greater potential for women in the sectors of the economy. As a result, despite the inevitable risks involved, the tourism industry has become a leading engine for women's empowerment." [3, p.10].

The purpose of the research is to study the role of women entrepreneurs in small-scale rural tourism in the Imereti region.

Research methodology: At the first stage of the study, a literature review was undertaken to collect and synthesize existing information on the socio-economic situation in Imereti and the activity of women. At the second stage, a sample was made and contact was established with women engaged in entrepreneurship in rural tourism, women of different professions who started activities in tourism and achieved good results. At the next stage, interviews were conducted on the basis of the questionnaire. The final stage in the work was to analyze the data obtained and make recommendations.

The impact of globalization on the socio-economic situation of Imereti.

Globalization is an ongoing process that naturally causes assimilation, and sometimes the disappearance of those peoples and cultures that do not work out the proper immunity. We need a careful attitude to our past, to the culture of our ancestors and to pass it from generation to generation. On the one hand, globalization is aimed at unification and standardization of life norms, which by itself implies the disappearance of the original cultures. On the other hand, there are societies for which globalization represents a good opportunity for the development and establishment of one's own place in the world. This is especially true for small crops [5].

In the conditions of globalization, the villages of Georgia are emptying with great speed, because of which local culture and history are lost. Georgia is a country with a great history, each of its regions and villages are distinguished by originality, although the number of the population in villages is decreasing annually [6].

As of January 1, 2016, 42.8% of Georgia's population lives in the countryside, which is 5.2% less than in 2014, according to the same data, 51.5% of the population live in rural areas in Imereti [7].

In the region poverty is high; according to official figures it is 28%, of which only 30% receive benefits. In the region, 1.5% of the population is refugees / displaced persons. Recently, labor migration from the region has been typical of such countries as Spain, Portugal, Greece, Italy and partly, to the CIS countries [8]. Of particular concern is the high rate of illegal migration of women from rural areas.

---

¹ Nomination "Living culture of three writing systems of the Georgian alphabet", which aimed at illustrating harmonious coexistence of three writing systems of Georgian alphabet in modern reality, was submitted to UNESCO in 2015 and it is Georgia's third intangible heritage monument inscribed on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. Ancient Georgian traditional Qvevri and Georgian polyphonic singing were also inscribed on the list in 2013 and 2008, respectively.

Stopping migration and returning local residents to villages is possible with the development of agricultural entrepreneurship and, on its basis, the development and popularization of rural tourism. The population should have the ambition that the product they produce is vitally important for the economy and social development of the state. In each region it is necessary to produce a natural, innovative, individual product characteristic for this region, which will create diversity and attract tourists. We need to try to use the processes of globalization in our favor, with the goal of integrating with the world, not against, losing its history and culture [6].

One of the ways to preserve the identity is the restoration of ancient traditional cultures and technologies.

In this study, the target group is represented by women, which are an example of successful interaction between society, culture, economy and ecology. Who in the conditions of globalization could find their niche, preserving and popularizing culture of their country.

The role of women in rural business

As of January 1, 2016, 52.2% of the population of Georgia is women. Thus, it would seem that a woman in Georgia should perform an important role in the development of the country, as an economically active labor force. Although, the national culture and traditional attitude represent a different function of women in the family and, especially, in entrepreneurial activities. This traditional approach is particularly rooted in the regions.

According to the data of 2015, the total number of employed in Georgia was 47.9% of the population. 47.2% of the employed, are women, of whom 26.3% are engaged in the business sector. It should be noted that 61.8% of the total number of employees falls on the village. Thus, unemployment remains the main social challenge facing the country. At the same time, women's unemployment is characterized by additional barriers and factors, such as cultural relations, traditional duties of childcare, differences in wages, etc. The average earnings of women are 1.5 times less than for men, and in Imereti - 1.7 times [7].

According to the statistics of the Georgian National Tourism Administration in 2016, the employment rate of women was 52.8%, and in Imereti 63.2% [10].

Despite the fact that public opinion tends to give preference to men in all spheres of activity, women are increasingly taking part in the economic, political and social life of the country. The success of women is also evident in areas that have traditionally been considered a male activity, for example, winemaking. Here, the stereotypes collapse.

One of the respondents is a young (23 years old) entrepreneur from the village of Obcha (Imereti) engaged in the production of biological wine. In their home marani (a room where wine is made and stored), it is possible to taste the wine, sustained in Qvevri, which was used by its great-grandfather.

She says: "I cultivate grapes with old methods/grandfather's methods/old-fashioned methods, and I keep wine in traditional kvevri (an earthenware jug for wine buried in the ground). We do not use chemical fertilizers. Previously, there were no chemicals, and the grapes were fertilized only by natural means. The production of such wine is a costly and time-consuming process. But he has a different bouquet and aroma, as well as quality. Biological wine is more expensive than usual, but it is popular among tourists".

For many tourists, Georgia is a country of winemaking, but few know that the tradition of making different kinds of cheese in this country is centuries old. Each region has its own technology for making cheese. Imeretian cheese is very popular in the country; it is used to make famous khachapuri.

In the course of the study, we found out what are the barriers and challenges from the point of view of the inclusion of women in business, as well as the extent to which the rights of women entrepreneurs in general, and in particular in rural tourism, are protected in Georgia? How much is the environment adapted in Georgia so that women can engage in tourism in the countryside?

Studies have shown that the business environment in Georgia is quite favorable for starting and developing business. However, at the legislative level, there are no discriminatory norms against women. According to the International bank, Georgia is among the top ten countries in the rating of ease of doing business [9].

Women in Georgia have no problems with the opportunity to have a business, their rights are protected. The problems here are only from the point of view of the attitude of the public, but this is gradually changing, thanks to the support of family members and friends. Although, if a woman achieves greater success than a man, this can be the cause of discontent in the family. Respondents note that they do not experience any pressure or obstacle to the mental nature of the

gender-related aspect, but in general, stress is highly related to agricultural activities, with market demand and product quality.

According to one of the respondents: "Women's rights to have a business in Georgia are fully protected. In our environment, many projects for women entrepreneurs are gradually starting up. Interestingly, the positive attitude of society towards women entrepreneurs. At the same time, the problem is to find finances and then find a consumer in the market".

Respondents specifically note: the exemption from income taxes and the program for supporting small and medium-sized businesses "Producing in Georgia", within which they received a grant to start business in the countryside, including tourism. Some on the basis of their farms have prepared infrastructure for the reception of tourists, others built a hotel near the heritage.

One of the respondents noted that the Young Farmers Association of Georgia, which, by the way, is run by a young, energetic woman, helps novice entrepreneurs in the village to establish contacts with the markets, advertise, organize meetings and trainings in developed European countries, etc.

In Georgia, the state carries out various projects that promote business development, but none of them specifically takes into account the promotion of women entrepreneurs in order to increase the availability of finance. Studies have shown that for women, relations with banks are still complicated. Despite the fact that lately offers of loans for women entrepreneurs have increased, in order to obtain high credits for women entrepreneurs, it is necessary to fight a lot.

"Relations with banks are still difficult for women, despite the fact that there were many loan offers for women entrepreneurs this year. Until now, a big fight for high credit is needed for a woman entrepreneur to approve a loan".

The main tourist products offered by the village to consumers are acquaintance with the Marani culture and wine tasting; familiarity with the traditional Imeretian cuisine; vacation with family in a well-equipped rural house with food from environmentally friendly products, where children have the opportunity to get acquainted with pets and care for them; participation in the collection of grapes (rtveli); acquaintance with the natural and cultural heritage, etc.

As it turned out, the geography of tourists varied: Ukraine, Israel, Russia, Poland, Great Britain, Germany, Latvia, Norway, Czech Republic and so on.

But there are certain problems for the development of rural tourism, which the state must solve. First of all, this infrastructure - water supply, bad roads, lack of road signs and signs, it is important to organize training courses that will help women in developing their own business initiatives and in the subsequent effective management.

Among the problems faced by women in connection with the start of tourist industry in the countryside are called the financial one, to prepare the infrastructure for the reception of guests, to buy inventory, etc., as well as knowledge of the tourism industry (tourism specificity, tourist product creation, service). But the most difficult for them was to bring to the consumer information about themselves, when the village is not involved in the tourist industry. For advertising, they use mostly social networks and personal contacts.

Studies have shown that the lack of entrepreneurship experience in rural tourism acts as a subjective impeding factor, creates additional psychological barriers: fear, self-doubt, in addition, an incorrect assessment of risks, expected benefits and own opportunities. To form important entrepreneurial competencies education components are essential for obtaining theoretical knowledge and applying this knowledge in practice.

To develop sectoral competencies, it is necessary to strengthen cooperation with formal educational systems - higher and professional educational institutions.

Women advise potential women entrepreneurs in the villages of Imereti, engage in beekeeping, plant growing, production of dried fruits, viticulture, cheese production (Imeretian cheese is very popular in Georgia), it is also important to open cafes, hotels, making souvenirs specific to the region, and on its basis with it is tourism, which is a very lucrative business. Thus, in our respondents the income from tourism on average is about 20% of the total income of the farm, despite the fact that they have recently engaged in this business. In addition, they create jobs (at least 2-3).

The study showed that involvement in rural tourism helps to reduce the illegal migration and employment of women without separation from the family.

Women entrepreneurs are proud to note that their social ties and status have expanded, both in the family, in the community, and in the region.

Among the qualities that a woman must possess in order to become a successful entrepreneur, most respondents noted, that it's " knowledge, diligence, sense of responsibility, love for the work she is doing, and purposefulness".

Conclusions. Despite the fact that public opinion tends to give preference to men in all spheres of activity, women are increasingly taking part in the economic, political and social life of the country. The success of women is also evident in areas that were traditionally considered a male sphere of activity. They proved that a woman can be an entrepreneur, create jobs, contribute to the country's economy by using the process of globalization to develop and establish her own place in the world.

Recommendations.

1. State programs aimed at supporting entrepreneurship in rural areas should include activities aimed at the economic activation of women, in particular, for the development of initiative and motivation of women living in Imereti villages, state grants will be an effective tool. Such grants will enable women to develop basic entrepreneurial skills, gain initial experience and form the initial capital.

2. To form important entrepreneurial competencies, educational components are essential for obtaining theoretical knowledge and applying this knowledge in practice.

To develop sectoral competencies, it is necessary to strengthen cooperation with formal educational systems - higher and professional educational institutions.

3. For effective communication, it is necessary to create a single information base on women entrepreneurs.

REFERENCES

1. Georgian National Tourism Administration - <https://gnta.ge/>
2. Khasaia. Perspectives for the Development of Rural Tourism in Imereti, 2015 <https://atsu.edu.ge/EJournal/BLSS2015/>
3. Global Report on Women in Tourism 2010, стр.10
4. http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/global_report_on_women_in_tourism_2010.pdf
5. Women's Economic Opportunities and Challenges, 2014
6. <http://www.economists.ge/storage/uploads/publication/141222051546a791.pdf>
7. T. Nozadze.. Globalization and preserving national identity. Internet magazine ambioni 27.02.2011- <http://www.ambioni.ge/globalizacia-da-erovnuli-tvitmyofadobis-senarcuneba>
8. B. Namchavadze. Georgia's economic Globalization: 14.05.2015 - <http://forbes.ge/news/692/saqarTvelos-ekonomikuri-globalizacia>
9. National Statistics Office of Georgia - <http://www.geostat.ge>
10. Strategy of Imereti Region Development 2014–2021. <http://imereti.gov.ge/res/docs/strategia.pdf> 7
11. The World Bank Group: Doing Business 2017. <http://www.doingbusiness.org/>
12. (<http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/georgia>)
13. Statistic of Georgian National Tourism Administration <https://gnta.ge/>
14. How to Establish a Rural Tourism Business. Athens, 2012 (www.eot.gr)

WORLD SCIENCE

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws

№ 10(38)

Vol.2, October 2018

MULTIDISCIPLINARY SCIENTIFIC EDITION

Indexed by:

RS Global

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Academia.edu
share research

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

Google
scholar

BIBLIOTEKA
NARODOWA

CiteFactor
Academic Scientific Journals

Passed for printing 26.10.2018. Appearance 31.10.2018.

Typeface Times New Roman.

Circulation 300 copies.

RS Global Sp. z O.O., Warsaw, Poland, 2018